

Komoróczy Géza

Judea története a hellénisztikus korban¹

Mezopotámia történetéhez csak távolabbról kapcsolódnak, ellenben a nyugat-élő-ázsiai térséggel foglalkozó történetírás számára annál érdekesebbek azok az események, amelyek a hellénisztikus kor folyamán Judeában történtek. *¹

A PTOLEMAIOSZOK TARTOMÁNYA. A 3. században “Szíria és Fönícia”² a Ptolemaioszok Egyiptomának északi tartománya volt.ⁱⁱ Élén katonai kormányzó (*sztratégosz*) állt, de a gazdasági ügyeket, a pénzügyi (adó) igazgatást gazdasági főtisztviselő (*oikonomosz*) irányította. Mint a fáraók idején, több városban vagy támaszponton (Jeruzsálem, Bét-Seán, a Jordántól keletre Ammon / Amman stb.) egyiptomi helyőrség állomásozott. A térség jelentőségét Egyiptom számára változatlanul a Libanon fája és a Szíria felé vezető kereskedelmi útvonalak forgalma adták. Palesztina, az Akhaimenida *Jehud* tartomány, az arámi név helyett most ismét a héber *Jehuda* / *Júda* elnevezést használta,³ görögül: *Iudaia*. Az ország területét kerületekre (*hüparkhia* vagy egyiptomiasan: *nomosz*) osztották fel.

FÖLD ÉS ADÓ. A Ptolemaioszok alatt az ország egész területe a király tulajdona volt, földjeiket a városok és a földbirtokosok / földművelők csak használatra (*en aphezzei*) birtokolták. A király saját birtokait (*gé baziliké*) szintén csak használatra engedték át. Egyenes adót mindenki az általa birtokolt / használt földterület alapján fizetett. A király legnagyobb jövedelmei a vámokból és a közvetett / fogyasztási adókból származtak. Begyűjtésükért és nyilvántartásukért a legfőbb adófelügyelő (*dioikétész*) volt a felelős. Az adókat terményekben, ezüstben, rézben, esetleg a pénzék közötti különbség kiegyenlítése végett felárral kellett leróni.

Fájumban fennmaradt⁴ II. Ptolemaiosz gazdasági főtisztviselőjének (Apollóniosz) levéltára, mintegy 2 000 papirusz, benne az adófelügyelő, bizonyos Zénón ca. 40 irata, amely Palesztinára vonatkozik.ⁱⁱⁱ Zénón több egyiptomi hivatalnok kíséretében bejárta az egész országot (259–258), Sztraton tornyától (Caesarea) Jeruzsálemen és Jerikhón át Transz-Jordániáig (Araq el-Emir),⁵ onnan a Jordán bal partján északra Galileáig (*Galila*),^{iv} és tovább nyugatra a tengerpartig (Ptolemais / Akko).⁶ Jelentést tett az öntözőművekről, a vetőekék használatáról, új növényi kultúrákról (Kósz szigetéről hozott szőlővesszők, balsam Én-gedi oázisában), az épülő erődítményekről stb.

Mit fizetett Judea a Ptolemaioszoknak / Szeleukidáknak?			
Ki	Mikor	Miért	Mennyit talanton
	III. Antiokhosz	adó	évente 200
	IV. Szeleukosz	adó	évente 300
Joszéf	III. Ptolemaiosz	240 adóbérlet ⁷	évente 16 000

¹ Bekezdések a *Mezopotámia története az ókorban* c. kéziratból.

² A térség hivatalos elnevezése.

³ A továbbiakban az ország / állam / térség neveként – megkülönböztetésül Júda (Makkabi) nevével – többnyire a latinos Judea (*Iudaea*) elnevezést használom.

⁴ 1915-ben került elő.

⁵ A Tobiadák családi birtoka. Jerihótól 30 kilométernyire keletre, a Jordán másik (bal) oldalán. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 4,11 szerint Türosz volt a neve. Az épület, amely mint templom azonosítható: Qasr el-Abd.

⁶ A fontos kikötőváros II. Ptolemaioszról kapta a nevét, nem sokkal korábban (261).

⁷ Egész Koilé-Szüriára vonatkozóan. Talán még így is túlzott szám.

Hürkanosz	III. Ptolemaiosz	210	adóberlet	ajándékok
Iaszón	IV. Antiokhosz	175	adó	évente 360
~	~		főpapi méltóság	80
~	~		palaisztra építése	150
~	Türosz, Héraklész temploma		versenyjátékok	0.05 ⁸
Menelaosz	IV. Antiokhosz	172	főpapi méltóság	660
Menelaosz	IV. Antiokhosz	169	a templom kifosztása	1 800
	királyok I. Démétriosz előtt	151	ajándék a templomból ⁹	1.7 ¹⁰
Joannész Hürkanosz	VII. Antiokhosz	134	váltásgdíj	500
*				

HÉBER, ARÁMI, GÖRÖG. A hellénizmus a Közel-Keleten mindenütt mint sajtószerű kultúra mutatkozott meg, a nyelvtől és írástól a valláson át a hétköznapi életvitel minden mozzanatáig, és ezzel igazi alternatívát jelentett a hagyományos kultúrához képest. Választás elé állított mindenkit. A lakosság, nagyobb részben zsidók, de különböző föníciai, szíriai, edomi stb. népek is, a mindenkori hatalommal – adminisztráció, adószedők, hadsereg – való érintkezésben és hétköznapi életében, gazdasági kapcsolataiban nap mint nap ki volt téve a görög nyelv intenzív jelenlétének.

A Szeleukida uralom alatt élő zsidók keleti csoportjai, a babylóniai zsidók, az ott széles körben használatos arámi nyelven beszéltek; a Ptolemaioszok Egyiptomában a zsidók között is a görög terjedt el; Judeában az arámi, a héber és a görög egyaránt használatos volt, de a nyelvhasználat más-más kulturális közösségeket vagy helyzeteket határozott meg.^v A makedónok / görögök jelenléte és a görög nyelv használata Alexandrosz óta minden téren meghatározó jelentőségű volt Judea életében.^{vi} Szavak és szokások szorosan összefonódva terjedtek.¹¹ A héber nyelvhasználat visszaszorult, beszélt nyelvként széles körben, mint Babylóniában is, az arámi terjedt el. A 3. század folyamán határozott hellénizálódás ment végbe a zsidó társadalomban vagy legalábbis a városi lakosság magasabb rétegekben, beleértve a templom papságát is. Mindenekelőtt a görög nyelv terjedt el különös gyorsasággal és különösen széles körben.^{vii}

A hellénizáció Egyiptomban még mélyebben áthatotta a zsidó társadalmat, mint Judeában. Itt eleve minden nem egyiptomi hellénnek számított, a szó jelentése közel került az ‘idegen’ / ‘külföldi’ szavakéhoz. A királyi (állami) szolgálatban álló zsidók környezetükkel, és egyre inkább egymás között is, görögül érintkeztek, mindenki számára ez volt a legkényelmesebben használható nyelv. Az írásbeliséget jól képzett, több nyelvű írnokok végezték, szinte kizárólag görögül.

A hellénisztikus kultúra erőszakos terjesztésének Judeában nincs jele sem a Ptolemaioszok, sem eleinte a Szeleukidák uralma alatt. IV. Szeleukosz bőkezűen támogatta a jeruzsálemi templomot.¹²

⁸ 300 drakhma.

⁹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 2,7 (§ *).

¹⁰ 10 000 drakhma.

¹¹ A zsidó házassági szerződések (*ketubba*) rögzítik a feleség vételárát (*mohar*), Egyiptomban a görög nyelvű iratokban ezt felváltotta a “hozomány” / “zsákmány” szó (*pherné*).

¹² Makkabeusok k., II, 3,3.

TAN ÉS TÖRVÉNY. Az életformát a vallási hagyomány, illetve ennek mindenkori (újra- / át-) értelmezése szabta meg.^{viii} A *Tóra*, ‘tan’, ‘tanítás’, a perzsa korban a vallási törvény státusát nyerte el a zsidóságban.¹³ Az utóbb öt könyvre osztott gyűjtemény (gör. *Pentateukhosz*) tekintélyét mind a zsidók, mind a szamaritánusok sérthetetlennek tartották, a legfőbb kötelesség és erény a benne foglalt törvény buzgó követése¹⁴ volt a szemükben. A szent iratok héber kánonjának két másik részének, a *Neviim*, ‘próféták’¹⁵ és a *Ketuvim*, ‘iratok’ elnevezésű gyűjteményeknek az anyaga a 4/3. században nagyjából lezárult. Némely könyv vagy részlet fölött csak később döntöttek véglegesen, néhány ponton a héber szöveg még képlékeny volt, de a 2. század elején Iészus Szirakh könyve¹⁶ már a szent iratok e három részére hivatkozik.

ZSIDÓ-GÖRÖG BIBLIA. A Biblia görög fordítása, a Septuaginta,¹⁷ Egyiptomban, a hagyomány szerint a királyi udvar – II. Ptolemaiosz (Philadelphosz) (285/282–246) – támogatásával készült: de azért, mert a zsidó közösségnek volt igénye a görög nyelvű szövegre.^{18ix} Első része, a *Tóra*, biztosan a 3. készült el. Egy zsidó történetíró, Démétriosz, aki IV. Ptolemaiosz (Philopator) (221–204) korában működött, már ezt a szöveget idézi; Arisztobulosz arisztoteliánus filozófus, királyi nevelő az alexandriai udvarban, *A mózesi törvény magyarázata* címmel kiadott kommentárját VI. Ptolemaiosz Philométornak dedikálta (170 k.): a Septuaginta *Tóra*-fordítása a 2. század első negyedében a normatív szöveg rangjára emelkedett. Még a 2. században csatolták a gyűjteményhez Iészus Szirakh / Ben Szira könyvének görög fordítását (132), a Makkabeusok I–II. könyvét és néhány más, a héber kánonból végül kihagyott (úgynevezett deuterokanonikus) iratot. Ariszteasz levele a 2. század végén nagy részletességgel megírta a fordítás történetének legendáját.

Apokrif / deuterokanonikus könyvek

(Septuaginta):

	H ¹⁹	L ²⁰	T ²¹
Makkabeusok I. könyve		+	+
Makkabeusok II. könyve		3	+
Makkabeusok III. könyve			
Tóbit könyve	+	+	+

¹³ Az ókori Keleten először Xerxész beszélt isteni (Ahuramazda) eredetű törvényről (*dáta*) (XPh / *Daiva*-felirat, 52). Ezra könyvében (7,12) Xerxész az Egek Istene (*eláh semajja*) törvényére (*dáta*) hivatkozik.

¹⁴ Makkabeusok k., I, 2,27.

¹⁵ Két részre osztva: “Korai proféták” (*Neviim risonim*) és “Kései proféták” (*Neviim aharonim*), tartalmuk szerint a történeti könyvek és a profétai iratok.

¹⁶ 39,1.

¹⁷ Lat.; gör. *Hebdomékonta*; “Hetvenes fordítás”. A szokásos rövidítéssel: LXX. – Az Ariszteasz levelében leírt legenda szerint 70 tudós zsidó férfi készítette Alexandriában. Szövegének egyik példányát az alexandriai királyi könyvtárban helyezték el, másik példányát a város zsidó községe kapta meg.

¹⁸ Deut. 17,15 szövegében, ahol a héber azt mondja, hogy idegen férfi nem lehet király (*melekh*) Izrael fölött, az egyértelmű héber szót a Septuaginta a gör. *baszileusz* helyett az *arkhón* szóval adja vissza; óvatosságból: az előbbi a Ptolemaioszok hivatalos címe volt. Hasonló Gen. 49,20; Deut. 28,36 és 33,5 is.

¹⁹ Van teljes vagy részleges / töredékes régi héber / arámi szövege.

²⁰ Martin Luther Biblia-fordítása, 1534: “Apocrypha”.

²¹ A római katolikus egyház tridenti zsinatának kánonja, 1546: “*libri canonici*”.

Judith könyve		+	+
Barukh könyve		+	+
Jeremiás levele		+	+
Iészus Szirakh könyve	+	+	+
Salamon bölcsessége		+	+
Manasszé imája		+	
Kiegészítések			
Eszter könyvéhez		+	+
Dániel könyvéhez		+	+
A Septuaginta kézirataiban gyakran szerepel még:			
“Ezra” III. könyve (Eszdrasz I)			
Makkabeusok IV. könyve			
Salamon ódái (<i>Ódái</i>)			
stb.			

Görög nyelvű Biblia-fordítás(ok) * az ókorban kizárólag zsidó közönség számára készültek; az arámi után a görög volt a második legjelentősebb zsidó nyelv.

A JERUZSÁLEMI TEMPLOM. Az első templom idején Júda (Izrael–Júda) vallási szempontból homogén társadalomnak számított: a jahvizmus a kanaáni népek és a környező országok vallásaival hivatalosan / formálisan elutasított minden érintkezést, a szomszédos népekkel (Türosz, Damaszkusz, Transz-Jordánia) ellenségesen állt szemben, még ha ez nem zárta is ki a külső hatásokat, ezeket a társadalom valójában felszívta. A második templom korában, és különösen a hellénisztikus korban lehetetlen volt az elkülönülés. Az *iudaios*, ‘júdai’ elnevezés territoriális helyett ethnikai / származási értelmet kapott. A judaizmus (*iudaiszmosság*)²² már nem egyszerűen népet és vallást jelentett: származást és életformát.²³ x A vallás mindkettő kereteit meghatározta.

**Az istennév használata
a perzsa és a hellénisztikus korban:**

Jáhu²⁴
 Já²⁵
 JHVH²⁶
 JHV²⁷
 JH²⁸
 Él²⁹ (‘isten’)
 Elohim
 Adonáj (‘uram’)

²² Első előfordulása: Makkabeusok k., II, 2,21.

²³ Josephus Flavius, *Contra Apionem*, II, * (§ 210).

²⁴ Ékírásos szövegekben.

²⁵ Ékírásos szövegekben.

²⁶ Csak írásban, bibliai kéziratokban; a kvadratikus betűkkel írt szövegekben olykor – például, a qumráni Jesája-tekercsben – ó-kanaáni írással.

²⁷ Trigrammaton; nevekben.

²⁸ Digrammaton; nevekben.

²⁹ A holt-tengeri tekercsben; bibliai idézetekben vagy az angyalok szájába adott szövegrészekben.

Eljon ('legfelső')
Eláh semajja ('az egek istene')
Melekh semajja ('az egek királya')
Máré semajja ('az egek ura')
Semajja ('az egek')
Baal sámém / Beél semén ('az egek ura')
Ha-Qádos ('a szent')
Ha-Sém ('a név')
Avi / Atyám
Királyok királya
Küriosz ('úr')

A JHVH-vallás / jahvizmus közösségének kultuszhelyét maguk a zsidók is csak szigorú szabályokban rögzített módon kereshették fel: az előudvarba, ahol az árusok, pénzváltók is működtek, minden érdeklődő bemehetett, a belső udvarokba (*azára*) már csak a zsidók, az előcsarnokba (*ulam*) és magába az épületbe (*hékhal*) a papi rendek tagjai, a szentek szentjébe (*devir*) pedig kizárólag a főpap léphetett be, évente egyszer, különleges öltözékben. Idegenek, kívülállók a templomot elvben egyáltalán nem látogathatták. Azoknak a kivételes alkalmaknak, amikor magas rangú, de végső soron illetéktelen személyek beléptek a templom épületébe, mindig politikai jelentősége volt.

Nem zsidó királyok / látogatók / ajándék-küldők / fosztogatók Jeruzsálemben / a JHVH-templomban: ³⁰	
	i. e.
Bagohi / Bagóasz / Bagata ³¹	400 k.
(Alexandrosz ³²)	331
I. Ptolemaiosz	312
III. Ptolemaiosz ³³	245 k.
IV. Ptolemaiosz	217
III. Antiokhosz	198
Héliodórosz ³⁴	
IV. Antiokhosz	172
~	168 ³⁵
VII. Antiokhosz	131
Pompeius	63
Crassus	53
Caius Cassius Longinus	51

³⁰ A szokást, hogy nem zsidó látogatók a templomban áldozatot mutassanak be, csak közvetlenül a Róma elleni zsidó felkelés előtt tiltották meg (i. sz. 66). Josephus Flavius, *Bellum Iudaicum*, II, 17,2 skk. (§ 408 skk.).

³¹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XI, 7,1 (§ *).

³² Puszta legenda.

³³ Josephus Flavius, *Contra Apionem*, II, 5 (§ 58). Áldozatot is bemutatott.

³⁴ Makkabeusok k., II, 3,7 skk. – IV. Szeleukosz helytartójának (Apollóniosz) "ügyvezető"-je (feliratban: *epi tón pragmatón tetagmenosz*).

³⁵ Kifosztotta a templomi kincstárat.

Caius Sosius ³⁶	37
Augustus ³⁷	20
Marcus Agrippa Vipsanius ³⁸	15
Publius Quinctilius Varus	4
	i. sz.
Vitellius	37
Titus	70

A FŐPAP. A JHVH-templom kultuszának középpontjában a főpap (*kohén gádol*) állt. Helyzete az egyiptomi uralom alatt szilárdult meg, őt tekintették Judea lakossága / a zsidó nép (*to ethnosz tón Iudaión*) legmagasabb rangú vezetőjének. A tisztség dinasztikus jellegű volt: Áron, illetve közelebbről Cádok – Dávid korának főpapja – ágán öröklődött.^{xi} Még a babylóni “fogság” után is, amikor ez a folyamatosság bizonytalanná vált, azok, akik betöltötték, igyekeztek a családdal való kapcsolatot igazolni.³⁹ A főpap hatásköre vallási ügyekben, mint az elephantinói papiruszok mutatják, a diaszporára is kiterjedt.

A jeruzsálemi templom főpapjai a perzsa és a hellénisztikus korban (Oniadák):	
Jésua	520 k. ⁴⁰
Jojáqim	
Eljásib	5. század közepe ⁴¹
Jojáda ⁴²	
Johánán	407 ⁴³
Jonátán ⁴⁴	
Johánán	4. század közepe ^{45 xii}
Jaddua	330 k. ^{46 xiii}
I. Oniasz	300 k. ⁴⁷
I. Simeon	3. század első fele
II. Oniasz (f) ⁴⁸	3. század harmadik negyede
(amíg kiskorú volt, helyettesei: Eleázár és Menasse)	
II. Simeon <i>ha-caddiq</i> (f) ^{49 xiv}	3. század utolsó negyede: a negyedik szíriai háborúban ellenáll IV. Ptolemaiosznak; III.

³⁶ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIV, 16,4.

³⁷ Josephus Flavius, *Bellum Iudaicum*, v, 13,6.

³⁸ Augustus veje, bizalmi embere, teljhatalmú megbízottja a Keleten, Heródes barátja. – Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XVI, 2,1 (§ 14).

³⁹ A főpapok jegyzéke Salamontól a babylóni fogságig: Krónikák k., I, 5,34 skk.; a perzsa korban: Neh. 12,10 sk.

⁴⁰ Haggaj 1,1 stb.

⁴¹ Neh. 12,22-33.

⁴² Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XI, 7,1 (§ *).

⁴³ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XI, 7,1 (§ *); ismert az elephantinói papiruszokból is. – Vö. Ezra 10,6 (?).

⁴⁴ Neh. 12,11.

⁴⁵ Pénzérme feliratából ismert: “Johánán (YVHNN), a főpap (*ha-kohén*).”

⁴⁶ Neve pénzérme feliratában szerepel (YDV’).

⁴⁷ Szoros értelemben Oniadáknak a főpapi ágat csak innen kezdve nevezzük.

⁴⁸ (f): az előző fia.

	Antiokhosz előtt megnyitja Jeruzsálemet; átépíti a templomot
III. Oniasz (f) Iaszón ⁵⁰	2. század első negyede (?–175) 175 k.: IV. Antiokhosz pénzért kinevezi főpapnak (ca. 175–172)
{Menelaosz ⁵¹ (Oniasz)	172 k.: IV. Antiokhosz pénzért kinevezi főpapnak, ő megnyitja a király előtt a templomi kincstárat (ca. 172–162)}
IV. Oniasz ⁵²	163: Egyiptomba menekül, VI. Ptolemaiosz engedélyével JHVH-templomot épít ⁵³
...	
{Alkimosz	162–160: I. Démétriosz kinevezi főpapnak}

Legkésőbb a hellénisztikus kor elejétől működött, a főpap elnökletével, a “vének tanácsa” (gör. *geruszia* / héb. HBR / *hever*), idősebb, tekintélyes papok testülete, pontosan nem meghatározott tanácskozási, döntési, ítélkezési jogkörökkel; később szaddukeusok és talán világi személyek is tagjai lehettek. Talán a hellénisztikus Egyiptomból ismert papi tanácsok / tanácskozások / gyűlések mintájára alakult meg a 3. században, az első Ptolemaioszok alatt. III. Antiokhoszt ez a “tanács” fogadta Jeruzsálemben, és a Szeleukida királyok többször is közvetlenül hozzá fordultak a főpap helyett. Ebből a testületből fejlődött ki a 70 főből (+ 1: a főpap) álló Szanhedrin / Nagy Szanhedrin (héb. *Szanhedrin* / *Szanhedrin ha-gádol* < gör. *szünedrion*), amely az i. e. 1. századtól a patriarchátus megszűntetéséig (i. sz. 429) működött. Bírósi (*bét din*) funkciókat is gyakorolt. ^{54 xv} A Hasmonéus királyok pénzeik felirataiban saját nevük és címük mellett rendszerint hivatkoztak a tanácsra is: “(...) és a zsidók tanácsa”.

A TEMPLOM VAGYONA. A jeruzsálemi templom szervezetét a főpap mellett külön előljáró / elnök (*episztatész*) irányította. Ő volt felelős a templomi pénz- és adóügyekért.

A templom helyzetét a hellénisztikus korban a hatalmi / politikai változások mellett is bizonyos stabilitás jellemezte; az egyetlen intézmény volt, amely fő funkcióját tekintve változatlan maradt, és amely minden kiszolgáltatottsága és önkéntes behódolása mellett is hagyományos zsidó intézménynek számított, ezzel jelentősége erősen megnövekedett.

A templomnak számottevő jövedelmei voltak. A papi rendek tagjait, több ezer főt és családjukat, az áldozati bevételek tartották el. A mindenkire kötelező templomi

⁴⁹ Josephus Flavius, akinek közlésein a főpapok jegyzéke alapul, a 3. században tévedésből feltehetően megkettőzte Oniaszt és Simeont. A valóságban II. Simeon az első volt e néven, III. Oniasz pedig a második.

⁵⁰ III. Oniasz fivére.

⁵¹ A Tobiada család egyik ágához (Bilga) tartozott. A kegyes hagyomány, szépítve, III. Oniasz fiának állítja be. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, * (§ 238).

⁵² A “gyermek” Oniasz, III. Oniasz fia.

⁵³ Két fia később magas katonai pozícióba került Egyiptomban. Sztrabón, apud: Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 10,4 (§ *).

⁵⁴ A rabbinikus irodalom IV. Antiokhosz / a Makkabeus felkelés korára teszi kezdetét, de Heródesig csak öt “pár”-t (héb. *zugot*) tart számon vezetőiként.

adó⁵⁵ mellett sok adomány, ajándék, hagyatéki vagyon folyt be a kincstárba, mint egyébként minden templomnál, Irántól Hellaszig. A templomi kincstár kezelte a letéteket, az árvák örökségét. Pénzkölcsönt adott, nem kamatra, amit vallási törvény tiltott,⁵⁶ hanem vállalkozó- vagy befektető-társként, ennek fejében a jövedelem / haszon bizonyos része a templomot illette. Zálogot is elfogadott. A kincstárban idővel nagy vagyonok halmozódtak fel.

ONIADÁK ÉS TOBIADÁK. III. Ptolemaiosz korában észlelhető először, hogy a judeai elit körében két, egymással versengő, eltérő gazdasági érdekű, más-más politikai és kulturális–vallási beállítottságú tábor alakult ki.

II. Oniasz (héb. *Johánán / Honjo*) főpap, Josephus Flavius szerint, nem fizette meg az adót Ptolemaiosz királynak.⁵⁷ Valószínű, hogy a Szeleukida párt igyekezett eltávolodni Egyiptomtól, közéjük tartozott a főpap is. A Tóbija / Tóbiasz család első ismert tagja az Akhaimenidák helytartója volt Ammonban az 5. század közepén. A Tobiadák^{xvi} tranz-jordániai földbirtokosok és kereskedők voltak; a Zénón-papiruszok adatai alapján arra lehet következtetni, hogy több adószedő került ki közülük. Erősen kötődtek Egyiptomhoz és a Ptolemaioszokhoz. Hivataluknál fogva főként Jeruzsálemben éltek. Házassági kapcsolatok fűzték össze őket a főpapi családdal. Ugyanahhoz az elithez tartoztak. Oniasz főpap sógora, Tóbiasz / Tubiasz (Tóbija / Tóbi-Ja),⁵⁸ akit Zénón is meglátogatott, és aki a palesztinai térség adóinak beszédében volt érdekelt, az egyiptomi tábor képviselte. A két család kapcsolata és ellentéte több nemzedéken át meghatározta Judea belső politikai helyzetét.^{xvii}

Tobiadák:	
Tóbiasz	259/258: II. Ptolemaiosz adószedője Judeában
Joszéf (f) ⁵⁹	ca. 240–218: III. Ptolemaiosz fő-adóbérlője Judeában
Hürkanosz (f)	3. század vége: Judea képviselője IV. Ptolemaiosznál 180 k.: visszavonul Transz-Jordániába, JHVH-templomot épít
Simeon	200 k.: fő-adóbérlő, templomi felügyelő
Menelaosz	172: IV. Antiokhosz kinevezi főpapnak

Tóbiasz fia, Joszéf már a fővárosban élt, és ő volt a vezére a nagybátyja, II. Oniasz ellen fellépő Egyiptom-barát tábornak. Joszéf felkereste III. Ptolemaioszt,⁶⁰ és az addigi adók kétszeresét ígérte meg neki, annak fejében, hogy ő lehessen az adófelügyelő. Oniasz főpap kénytelen volt átengedni neki a zsidók képviselétét (*prosztaszia*) a királyi udvarban. Tisztségének súlyát Ptolemaiosz 2 000 főnyi katonasággal is nyomatékosabbá tette.⁶¹ Joszéf több mint két évtizeden át (ca. 240–218) végezte feladatait, nagy buzgalommal a király és kíméletlenséggel az adóalanyok

⁵⁵ Nehemja korában: 1/3 sequel; a Hasmonaeus korban (és később, mindmáig): 1/2 sequel.

⁵⁶ Ex. 23,24; Lev. 25,35 skk.; Deut. 23,20 sk.

⁵⁷ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 4,1 (§ 156 skk.).

⁵⁸ Jahvista név.

⁵⁹ (f): az előző fia.

⁶⁰ Josephus Flavius anekdotázó elbeszélése (*Antiquitates Iudaeorum*, XII, 4,3 / § *) szerint amikor Joszéf Memphisbe érkezett, a városban véletlenül találkozott vele a kocsijában ülő király, III. Ptolemaiosz szívélyesen üdvözölte, maga mellé ültette a kocsiban, elszállásolta a palotában, és naponta meghívta asztalához.

⁶¹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 4,4 (§ 175 skk.).

íránt. Azokban a városokban, amelyek nem fizették meg az adót, a vezetőket kivégeztette, vagyonukat elkobozta. Hatalmas személyes vagyona is szert tett. Működése kiélezte az ellentéteket szegény és gazdag, termelő / gazdálkodó és pénzzel üzletelő, falusi és városi között, erre az ellentétre rakódott rá az általánosabb feszültség a hagyománytartók és a görögös életmódot követők között.

A Tóbiász család befolyása a 3. század végére tovább növekedett. Jozséf fia, Hürkanosz a király fiának⁶² születésekor páratlanul gazdag ajándékokkal tisztelgett a fővárosban, Alexandriában, viszonzásul, a király viszont-ajándékai mellett, egy "irat"-ot kapott,⁶³ amely reá ruházta az adófelügyelő tisztséget (210). Megbízása – vagy ahogyan Judeában értelmezték: a hivatal megvásárlása – olyan ellenkezést váltott ki az országban, hogy még saját fivérei is ellene fordultak, nem engedték be Jeruzsálembe, Hürkanosz végül – már a Szeleukida uralom alatt – kénytelen volt visszavonulni a család transz-jordániai birtokára. Ott saját használatára JHVH-templomot épített. A templom azt bizonyítja, hogy az "Oniada" és a "Tobiada" táborok között nem a vallásosság terén volt különbség: abban hasonló felfogást vallottak, egyaránt a jahvizmus hívei voltak, hanem a politikai-társadalmi állásfoglalásban. Mindenesetre, ellentéteik hozzájárultak ahhoz, hogy a vallás a 3/2. század fordulóján erősen átpolitizálódott, sőt, elsődlegesen politikai ügygé vált.

A Tobiadák mint királyi adóbérlők – hivatalnokok – szükségképpen szembekerültek a lakosság számottevő részével. Hivatalos státusuk és vagyoni helyzetük folytán azonban olyan súlyuk volt, hogy nem lehetett megkerülni őket, és ők maguk is kívülről szerzett és fenntartott befolyásuk belső legitimálására törekedtek. A Tobiadák és III. Oniasz között a főpapi tisztség betöltése körül a 2. század elején kialakult feszültség ebből a háttérből érthető meg.

DÉL ÉS ÉSZAK KÖZÖTT. III. Antiokhosz már uralkodása elején megkísérelte Szíria-Fönícia megszerzését. A birodalom egész területéről gyűjtött csapatokat, a Kaszpi-tengertől (dahák) Kilikiáig, Karmaniától az arabokig (Zabdibélosz), Lüdiától Krétaig. III. Ptolemaiosz halála után azonnal támadást indított Egyiptom ellen (221). A negyedik szíriai háború (221–217) folyamán, Ptolemaisz (Akko) és Türosz birtokában (221), a Bérütosz melletti tengeri-szárazföldi csatában (Damurasz, 218) győzelmet aratván, Koilé-Szúria egészének meghódítására tört. IV. Ptolemaiosz, akit kezdetben nem érdekeltek a katonai ügyek, és akit tábornoka (Theodotosz) is elárult, a vereség utáni lélegzetvételnélküli időt kihasználva megtette az előkészületeket a visszavágáshoz, és a raphiai⁶⁴ csatában (217. június 22),⁶⁵ ahol pedig Antiokhosz materiális fölényben volt vele szemben, döntő győzelmet aratott.^{xviii} A Szeleukida csapatoknak menekülniük kellett, kiűrtették az addig elfoglalt területeket is. Palesztina új ura, Ptolemaiosz, apja példáját követve, látogatást tett a jeruzsálemi templomban.⁶⁶

Raphia után III. Antiokhosz éveken át keleti háborúival volt elfoglalva, de azután új reménységgel tért vissza a szíriai térségbe. Amikor Egyiptomban az alig öt éves V.

---

⁶² A későbbi V. Ptolemaiosz.

⁶³ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 4,9 (§ 219 skk.).

⁶⁴ Akk. (asszír királyfeliratokban) Rapihu / Rapiqu, gör. Raphia / héb. Rafiah: a Szíriából Egyiptomba vezető úton az utolsó nagyobb helység Gázától 30 kilométernyire délre, a palesztinai tengerparton, közvetlenül az egyiptomi határnál (ma: Tell Rafah, Gázai övezet, Izrael / Palesztin autonómia).

⁶⁵ A csata leírása: Polübiosz, V, 79 skk.; Makkabeusok k., III (apokrif), 1,1-5.

⁶⁶ Makkabeusok k., III (apokrif), 1,8–2,24.

Ptolemaiosz (Epiphanész)⁶⁷ lépett trónra (205),⁶⁸ az ötödik szíriai háborúban rajta akart elégtételt venni korábbi vereségéért. A társadalom rokonszenve megoszlott “Észak királya”⁶⁹ és “Dél királya”⁷⁰ – értsd: a Szeleukidák és Egyiptom – között. Az előbbi hívei “gonoszok”-nak minősítették azokat, akik Egyiptomhoz húztak. Antiokhosz titkos szövetséget kötött V. Philipposz makedón királlyal, és megegyeztek, hogy Egyiptom birtokait felosztják egymás között. Antiokhosz mindjárt az új háború elején elfoglalta Koilé-Szüria déli részét, Gázát (202) és Jeruzsálemet (201). Az egyiptomi Szkópasz tábornok ellentámadása Antiokhoszt egy időre visszavetette Palesztina északi részébe (201), de a Szeleukida király végül a Jordán forrásvidékén, Paneionnál (Paniás / Baniasz) döntő győzelmet aratott az egyiptomi hadsereg fölött (200), Antiokhosz másodszor is bevonult Jeruzsálembe (198), és Judea most már végleg a kezére jutott. Az egyiptomi hadsereg baniaszi veresége és Sómrón / Szamareia elfoglalása után a zsidók önként nyitották meg a várost Antiokhosz csapatai előtt.⁷¹

A zsidók – nyilván az elitnek a templom köré csoportosuló része – örömmel fogadták: bőkezűen ellátták hadseregét, “és az elefántokat is”.⁷² Egy levélben, amelyet első helytartójához intézett, Antiokhosz meglegedetten nyugtázta, hogy “amint a zsidók országába értem, (...) fényes fogadtatásban részesítettek, elem jött a vének tanácsa (*geruszia*), (...) és segítségemre voltak abban, hogy az egyiptomi helyőrséget elűzzem az akropoliszról.”⁷³

“Észak királyá”-nak, ahogyan Dániel könyve Antiokhoszt nevezi, már csak néhány évre volt szüksége ahhoz, hogy egész Koilé-Szüriában kiépítse a hatalmát (195).

AZ “IGAZ” SIMEON. Ebben az időben II. Simeon / Simeon *he-hászid / ha-caddiq* (‘az igaz’) volt a főpap; a Szeleukida párt híve. A későbbi főpapi genealógiák és legitimáló hivatkozások⁷⁴ rendre az ő alakjához nyúlnak vissza. A hagyomány szerint ő volt az, aki Jeruzsálem kapuját megnyitotta III. Antiokhosz előtt.⁷⁵

JUDEA A SZELEUKIDÁK URALMA ALATT. Judea történetéhez a 2. század középső harmadában kivételesen gazdag forrásanyag van a kezünkben zsidó történetíróktól. A Makkabeusok I. könyve * A közel kortárs kūrénéi Iaszón munkája elveszett, de bevallottan ennek alapján készült a Makkabeusok II. könyve. Josephus Flavius részben ezek nyomán, de máshol szerzett értesüléseket is felhasználva részletesen ír a korszakról. *^{xix}

---

⁶⁷ (204–180).

⁶⁸ Koronázási ünnepségét csak egy évtizeddel később tartották, Memphiszben (196), az ebből az alkalomból összehívott papi gyűlés tiszteletére kiadott döntésének egyik változata, az úgynevezett Rosette-i kövön / *Rosettana* (London: British Museum), szolgált alapul, három nyelvű (hieroglif egyiptomi, démotikus egyiptomi, görög) feliratával, az egyiptomi írás megfejtéséhez.

⁶⁹ Dán. 11,13.

⁷⁰ Dán. 11,14.

⁷¹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 3,3 (§138–144). Elias Bickerman III. Antiokhosz e levelét “Seleucide charter”-nek nevezi.

⁷² Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 3,3 (§ 132 sk.).

⁷³ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 3,3 (§ 138). – Az akropolisz a Templom-hegytől északnyugatra, a későbbi Antonia erőd helye.

⁷⁴ Misna: Avot, 1,1. – Iészusz Szirakh k., 50,1 skk. hosszan sorolja Simeon érdemeit és erényeit.

⁷⁵ A rabbinikus legenda Nagy Sándor kortársának tartja, és leírja találkozásukat (bT Joma, 69A).

III. Antiokhosz győzelme következményeképpen, egy évszázad egyiptomi uralom után, Judea a Szeleukidák fennhatósága alá került. Antiokhosz jeruzsálemi bevonulása a következő csaknem másfél évszázadra meghatározta Judea nemzetközi státusát.⁷⁶ Ezekben az években Jeruzsálem többször is gazdát cserélt: Antiokhosz (202), Szkopasz (201/200), Antiokhosz (198); az ostromok után a város romokban hevert. A király a “fényes fogadtatás” viszonzásául bőkezű támogatást (*szüntaxisz*) nyújtott a jeruzsálemi templom helyreállításához és az áldozatokhoz, pénzben és természetben egyaránt.^{xx} A templomi személyzetnek (papok, írnokok, énekesek) adómentességet adott, elismerte a tekintélyes férfiakból (“vének”) álló tanácsot (*geruszia*), és Jeruzsálem lakóit 3 évre felmentette az adófizetés alól. Ugyanebben a rendeletben rögzítette: “A nép (*ethnosz*) minden tagjának joga van teljes jogú polgárként élni, ősi törvényei szerint.” A hagyomány II. Simeon javára írja a templom jelentősebb átépítését és kibővítését: a munkálatokat nyilván III. Antiokhosz támogatása tette lehetővé. Antiokhosz megengedte, hogy a zsidók az egész birodalomban saját rituális törvényeik szerint éljenek.⁷⁷

Jeruzsálem Antiokhosz rendeletével mintegy szent város lett: JHVH kultushelyeként a zsidó vallás központja.⁷⁸ A hagyományban az volt régóta. A királyi megerősítés azonban kimondatlanul magában foglalta a visszavonás lehetőségét is, és ezzel Antiokhosz politikailag is megszilárdította fegyverrel szerzett hatalmát a város fölött. A Szeleukida uralom a zsidók számára a 2. században azt jelentette, hogy elszakadtak az alexandriai diaszporától, és kapcsolataik, amelyek kölcsönösen fontosak voltak, az illető hatóságok szemében politikailag gyanúsakká váltak.

Antiokhosz király politikai tekintetben megbízható szövetségeseeknek / alattvalóknak tekintette a zsidókat: Babylóniából kétezer zsidó – és ugyanannyi kurd (*kardukhioi / Carduchi*) – családot áttelepített Kis-Ázsiába (Lüdia, Phrúgia) határórségül (197–193).⁷⁹ Bizalmát erősítette, hogy a babylóniai zsidók hűségesek voltak Istenükhöz. A katonai szolgálat fejében házhelyet, szántóföldet adott nekik: a szolgálati telek mezopotámiai rendszerét alkalmazta.

A politikai segítségért, amelyet a jeruzsálemi papság III. Antiokhosznak nyújtott, nem túl hosszú idő múlva megkérte a viszonzást. A templom és a Szeleukida hatalom túl közel kerültek egymáshoz. Az egymással vetélkedő papi körök maguk fordultak a Szeleukidákhoz belső harcaik eldöntése végett.

VITA A PIACRÓL. Judeában a politikai struktúra sokkal kevésbé volt szilárd, mint Egyiptomban, és a zsidó közösség volt a többségi társadalom. A hellénizáció ügyét az egymással vetélkedő zsidó érdekcsoportok tolták fel a legmagasabb politikai szintre.

A judeai társadalmat több irányú érdeklődés és érdek osztotta meg. A választóvonalak azonban nem estek egybe, nem is párhuzamosan haladtak. Egyiptomi vagy Szeleukida kötődés, hellénista⁸⁰ vagy konzervatív vallási elkötelezettség, a templomi papság mint háttér és referencia-csoport vagy szabadabb városi élet, kereskedelmi érdekelttség: ezek a különbségek erősen tagolták a zsidó társadalom

---

⁷⁶ A Makkabeus felkelés által megteremtett, de csak rövid ideig tartó függetlenséget nem számítva, Júda egészen Pompeius bevonulásáig (63) Szeleukida uralom alatt maradt.

⁷⁷ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 3,4 (§145).

⁷⁸ Ebben az időben kezdték használni a város nevét Hieroszolüma / Hierosolyma alakban, a név első elemét a gör. *hierosz*, ‘szent’ szóra cserélve fel.

⁷⁹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 3,4 (§ 149).

⁸⁰ A “hellénisták” görög nyelvű zsidók voltak, zsinagógájukban ugyanazt a görögöt beszélték, mint kinn az utcán.

elitjét. Versengéseiket, küzdelmüket hol külső erők / hatalmak döntötték el, hol intrika, pénz, erőszak, de néhány kitüntetett pillanatban valamelyik csoport tömegeket is maga mögé tudott állítani.

A főpapi széket az “igaz” Simeon után egyik fia, III. Oniasz örökölte meg; nem volt méltatlan az apjához.⁸¹ A 3. század végén a Tobiada család tagja, Simeon mint főadóbérlő (*prostatész*), templomi előljáró és a piac felügyelője (*agoranomosz*) gyakorlatilag a tartomány egyiptomi kormányzó / helytartói tisztségét töltötte be. Már a Szeleukida uralom (IV. Szeleukosz) alatt viszályba keveredett III. Oniasz főpappal (180 k.). Ellentétük tárgya a jeruzsálemi piac / kereskedelem szabályozása volt. A királynak járó adóért az előljáró viselte a felelősséget, és hivatalból arra kellett törekednie, hogy a piaci forgalmat, és ezzel az adó-bevételeket, minden lehetséges módon megnövelje. A főpap számára azonban III. Antiokhosz rendelkezései lehetővé tették, hogy kitiltson Jeruzsálemből minden olyan áruféleséget, mindenekelőtt élőállatot és húst, amelyet a vallás tisztasági törvényei tiltottak minősítenek. Jeruzsálemben csak olyan állatot lehetett bevinni, és ott levágni, amelynek a húsa áldozatként vagy élelmiszerként megengedett volt. Simeon előljáró ki akarta terjeszteni a piaci kereskedelmet a tiltott húsárura is, azzal érvelve, hogy ezt amúgy is csak a nem zsidók vásárolták, és árusításuk jelentősen megnövelné a forgalmat. Amikor Oniasz tiltakozott a terv ellen, az előljáró bosszúból Tarszoszban bejelentette a Szeleukida helytartónál (Apollóniosz), hogy a templomban hatalmas vagyon van elhelyezve.⁸² Apollóniosz meg akarta szerezni a templomban őrzött pénzeket, de kiküldöttje (Héliodórosz) a helyszínen visszarettent a feladattól.⁸³ Simeon újabb bejelentésében megvádolta Oniaszt, hogy ő rendezte meg az elijesztő jelenetet. Nem kétséges, hogy Simeon magának szerette volna megszerezni a főpapi tisztséget. Szándéka azonban ellenkezőleg sült el: a Tobiada családot kiűzték Jeruzsálemből.

Simeon piacfelügyelő és III. Oniasz főpap konfliktusa világossá teszi számunkra, hogy Jeruzsálemben a Szeleukida uralom kezdetére már kialakult a vagyonos világiak rétege, és a papi előkelőség mellett, vagy ennek rovására, a közügyekben teret keresett magának. A nagyobb gazdasági szabadság, persze, azzal járt, hogy a vagyonos réteg számára a hellénisztikus életvitel is vonzó lett. Ebben a vetélkedésben egyelőre a papi arisztokrácia volt fölényben. Szoros értelemben papi uralomról (*hierokratia*) csak ettől kezdve beszélhetünk Judeában.

PÉNZ A FŐPAPI KINEVEZÉSÉRT. Az apja helyére lépő új Szeleukida királyt, IV. Antiokhoszt, amikor Jeruzsálemet felkereste, a nép üdrivalgással köszöntötte,⁸⁴ fáklyás fogadtatást rendeztek a tiszteletére. Ami Simeonnak nem sikerült, most már természetes könnyedséggel ment: III. Oniasz főpap fivére, az “igaz” Simeon másik fia,⁸⁵ Iaszón⁸⁶ a királyhoz folyamodott, és Antiokhosz beavatkozása révén – fivére ellenében – magának szerezte meg a tisztséget (175 k.). Mindketten pénzt ajánlottak neki; Iaszón többet: ezzel.⁸⁷

---

⁸¹ Makkabeusok k., II, 3,1 skk.

⁸² Makkabeusok k., II, 3,1 skk.

⁸³ Raffaello egyik freskója a Vaticanban ezt a jelenetet ábrázolja, a Makkabeusok II. könyve (3) alapján (Stanza di Eliodoro) (1512–1514).

⁸⁴ Makkabeusok k., II, 4,22.

⁸⁵ Makkabeusok k., II, 4,7.

⁸⁶ Jósua / Jésua / Iészus.

⁸⁷ Makkabeusok k., II, 4,7 skk.

Iaszón *polisz*-szá akarta fejleszteni Jeruzsálemet. *^{xxi} Addig nem megengedett görög szokásokat vezetett be.⁸⁸ Külön pénz-ajándék fejében kieszközölte Antiokhosz engedélyét ahhoz, hogy Jeruzsálemben tornacsarnokot (*palaisztra*) építsen (175).⁸⁹ A *palaisztra* valahol a templom közelében volt, de pontos helye egyelőre ismeretlen.

TORNACSARNOK A TEMPLOM MELLETT. A hellénisztikus korban a tornacsarnokokat rendszerint a város központjában építették, a város főistenének temploma közelében, és kapcsolódtak is a kultuszhoz. A palaisztrában űzött harci és versenyjátékok védőistenei Héraklész és Hermész voltak, meghonosításuk közvetett formában a görög istenek kultuszát is meghonosította Jeruzsálemben. A testedzés, a görög istenek kultusza, a fiatal fiúk társulása más jellegű nevelést jelentett, mint a zsidó hagyomány: az ima a családban vagy a templomban. Sokan úgy találták, hogy a kettő nem kizárja, hanem éppen kiegészíti egymást.^{xxii} A hellén nevelés inkább a világ felé fordult: annak, aki benne akart élni a társadalomban, szüksége volt rá, sokan vonzódtak az új szokásokhoz. A templom némely papja sem zárkózott el a palaisztrától.⁹⁰ Iaszón más dolgokban is divatba hozta a görög szokásokat.⁹¹ ^{xxiii} A templomi kincstár terhére az öt évente rendezett versenyjátékok alkalmából áldozati ajándékokat küldött Türoszba, Héraklész / Melqart isten templomába.⁹²

NEM PAPI SZÁRMAZÁSÚ FŐPAP. Ha Iaszón főpapi kinevezése botrány volt: még nagyobb botrányt jelentett a következő kinevezés. Simeon piacfelügyelő testvére, Menelaosz, nyíltan pénzt ajánlott fel IV. Antiokhosznak a főpapi méltóságért, ráigérve Iaszónra, és a király Iaszón helyett őt választotta (172).⁹³ Menelaosz / Menahém a zsidó társadalom szekuláris, határozottan hellénista rétegéhez tartozott: a Tobiada családhoz. A pénz elérte, hogy Antiokhosz egy nem a főpapi (Cádok) ághoz tartozó személyt nevezzen ki főpapnak.^{xxiv}

A félreállított III. Oniasz elmenekült Jeruzsálemből, Daphnéban tartózkodott, a királyi székhely közelében, ellenfelei elől Apollón templomában keresett menedéket,⁹⁴ de a Menelaosz által küldött orgyilkosok Antiokhosz távollétében megölték (171/170).⁹⁵

Antiokhoszt a judeai hatalmi elit olyan mélyen bevonta a saját ügyeibe, hogy a király, akinek nagyravágyó politikai–katonai céljai – Egyiptom elfoglalása – miatt folyamatosan igen sok pénzre volt szüksége, feljogosítva érezte magát, hogy ő is egy lépéssel messzebbre menjen el: pénzt követelt a jeruzsálemi templomból, ahol is zsidó informátorai szerint mesés kincsek heverték. A kincstárat maga Menelaosz nyitotta meg Antiokhosz és a zsákmányt begyűjteni kirendelt katonák előtt. A király is bement

---

⁸⁸ Ilyen volt a *gümnaaszion* (testgyakorló tér), *palaisztra* (tornacsarnok), *ephébeia* (fiatalok egy éves testedző / katonai kiképzése) stb. A gyakorlatokban a papok is részt vettek, kötelezettségeiket is elhanyagolva. Makkabeusok k., II, 4,11 skk.

⁸⁹ Makkabeusok k., II, 4,12 skk.

⁹⁰ Makkabeusok k., II, 4,14 sk.

⁹¹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 5,1 (§ 240 sk.); *Bellum Iudaicum*, *, Makkabeusok k., I, 1,15. – Iaszón sírján is görög nyelvű felirat van.

⁹² Makkabeusok k., II, 4,18 skk. – A pénzt végül más célra: hajók építésére használták fel.

⁹³ Makkabeusok k., II, 4,23 skk.

⁹⁴ Makkabeusok k., II, 4,33 sk. – Görög szokás szerint az oltár menedéket nyújtott az üldözötteknek.

⁹⁵ Antiokhosz elítélte a merényletet, és megbüntette a felelős méltóságot. Makkabeusok k., II, 4,36 skk.

a templom elzárt részébe.⁹⁶ A városban zavargások törtek ki, a helyőrség parancsnokát megölték, megtorlásul Antiokhosz a tömeg hangadóit kivégeztette.⁹⁷

A HAGYOMÁNY ÉRTELMEZÉSE. Az idegen uralom vagy legfeljebb fél-függetlenség, amelybe Koilé-Szürria, és ezen belül különösen a zsidó Palesztia / Judea a hellénisztikus korban került, a zsidó társadalomban különböző reakciókat váltott ki. Nem egyszerűen színezte: alapvetően meghatározta ezek jellegét a vallási hagyomány értelmezése. A görög nyelv, görögös életmód és kultúra vérkeringésébe a társadalom igen széles körei kapcsolódtak be. Egyiptomban ez viszonylag kevés konfliktussal járt, a Septuaginta keletkezésének legendája, az Ariszteasz-levél, nyugodt állapotokat rajzol meg. Magában Judeában az egyiptomi–hellénisztikus réteg, amelyet a 3. század végén a Tobiada család képvisel, inkább az idegen fennhatóság eszköze volt.

Jeruzsálemben a 2. század elején többféle vallási irányzat alakult ki azok körében is, akik nem tartottak lépést a Szeleukida uralom első évtizedeiben egyre erősebb hellénisztikus modernizációval, akik szigorúan ragaszkodtak a Tórában foglalt vallási hagyományhoz: a konzervatív modernizáció hívei sokfélék voltak maguk is. ^{*xxv}

JÁMBORAK. A 2. század elején alakult ki a korai hászidok (*haszidim ha-risonim* / gör. *aszidaioi*) mozgalma,^{xxvi} amely félrehúzóva a politikától, tisztán vallási megoldást keresett: jámborság / kegyességükben a hagyományhoz való ragaszkodással, a vallási törvények szigorú betartásával, a szekularizálódó társadalomból való kivonulással próbáltak kiutat találni a válságból. Számukra a hellénisztikus életmód eleve szekuláris volt, még technikai vívmányaiktól is idegenkedtek. Ennek a *hászid* mozgalomnak alig ismerjük a történetét. Biztosan vallási–szellemi indítékai voltak, és csak lassan öltött szervezett formát, lazább keretek között, mint utódai. Tudjuk, hogy a Makkabeusok felkelését, a vallási megújulást célzó programja miatt, támogatták,^{xxvii} de amikor Alkimosz személyében ismét Cádóq ágából való főpap nyerte el a méltóságot, úgy gondolták, helyreállt a rend, nincs többé szükség a felkelés egyre inkább elvilágiasodó radikalizmusára, ezért visszahúzódtak a Makkabeusok politikájától és harcaitól.

VALLÁSI IRÁNYZATOK. Josephus Flavius, aki az i. sz. 1. század végén – már a Róma elleni zsidó háború után – írt a felkelés másfél–két évszázados előzményeiről, görögös fogalmakkal három nagy “szektá”-t (*hairezisz*) / bölcséleti irányzatot tart számon a korszakban: a farizeusok, a szaddukeusok és az esszénusok eszmevilágát.⁹⁸ Néhány konkrét kérdésben elfoglalt álláspontjuk egybevetésével jellemzi őket.^{xxviii}

A vallásos zsidóság irányzatai a Hasmoneus korban. Tanaik:			
	farizeusok	szaddukeusok	esszénusok
angyalok léte	+	–	+
isten gondviselés	+	–	+
akaratszabadság ⁹⁹	–	+	–
lélek halhatatlansága	+	–	+
jutalom / büntetés a halál után	+	–	–
testi feltámadás ¹⁰⁰	+	–	–

⁹⁶ Makkabeusok k., I, 1,22; II, 5,15.

⁹⁷ Makkabeusok k., II, 4,39 skk.

⁹⁸ Josephus Flavius, *Bellum Iudaicum*, II, 8,* skk. (§ *); *Antiquitates Iudaeorum*, XVIII, 1,3-5 (§ * skk.).

⁹⁹ Értsd: az ember döntési / választási szabadsága; önrendelkezés.

¹⁰⁰ És az erre következő utolsó ítélet.

prófécia / jövőbe látás	–	–	+
égőáldozat (a templomban)	+	–	–
részvétel a politikai életben	+	–	–

A jeruzsálemi templommal, a Makkabeus főpap-királysággal a Josephus Flavius által leírt irányzatok mindegyike szemben állt: elutasították a nem Cádóq családjából származó főpapot, és ezzel törvénytelennek minősítették az egész hivatalos templomi kultuszt. A Makkabeusoktól eltérően, közvetlen politikai hatalomra nem törekedtek. Lényeges különbségek voltak azonban közöttük a zsidó hagyomány – a mózesi tanok – értelmezésében, ezek sokkal jelentősebbek voltak, mint tanaiknak a hellénisztikus vallási filozófia alapjain megfogalmazott eltérései.

A korai hászidok mozgalma a 2. század közepe táján lassan kettészakadt. Josephus Flavius már ebben a későbbi állapotukban ismerte őket. Egy részük kivonult a világból, "Damaszkusz" földjére,¹⁰¹ kisebb-nagyobb csoportokban külföldre, illetve Jeriho pusztaságába: a Holt-tenger északnyugati partjánál Qumrán kis fennsíkjára, ahol külön telepet létesítettek,¹⁰² és zárt közösségként éltek. Más részük benn maradt a társadalomban, de ragaszkodott a mozgalom legfőbb elvéhez: a törvény szerinti élethez. Felfogásuk szerint a mózesi törvény magyarázata – értelmezése, rejtett értelmének kifejtése – adhatja meg a választ az újonnan felmerülő kérdésekre. A Tóra a teljes igazság, de konkrét tartalmát értelmezéssel kell kifejteni. Utódaik az esszénusok és a farizeusok voltak.

KIVONULÓK. Az esszénusok elutasították a hivatalos kultuszt, kivonultak a társadalomból, és saját közösségeikben a vallási törvény túlhajtott, végletes értelmezése alapján és ennek végrehajtásával készültek a végső időkre. A holt-tengeri / qumráni közösség a szélesebb esszénus mozgalom része volt.¹⁰³ Ők elutasították a farizeus tanítást is, túl megengedőnek, ezért "hazug"-nak / hamisnak tartották törvény-magyarázatukat. Az Isten és a zsidó nép között fennálló szövetség (*berit*) helyett ők – Jeremiás próféta¹⁰⁴ nyomán – határozottan új szövetséget állítottak fel.

TÖRVÉNYPHARIZÁZÓK. A farizeus¹⁰⁵ irányzat^{xxx} Josephus Flavius leírása^{xxx} szerint Ióannész Hürkanosz alatt lépett fel először. Követői nagyjából nem a papok közül kerültek ki. A törvények szigorú megtartása volt a legfőbb elvük. A zsidó hagyomány magjának és a zsidóság megtartó erejének a Tóra előírásait (körülméltetés, áldozat, rituális tisztaság, étkezési szabályok és tilalmak / *kasrut*

¹⁰¹ "Damaszkuszi irat", qumráni eredetű szöveg a kairói genizából. Magyarul: *. – A Damaszkusz név rejtélyes.

¹⁰² Ez i. e. 31-ben földrengésben pusztult el; a holt-tengeri tekercsek nyilvánosságra kerülése után a Roland de Vaux vezette ásatások teljes területét feltárták.

¹⁰³ A qumráni esszénus telepet régészeti adatok szerint 150/140 k. vagy legfeljebb egy-két évtizeddel később alapították, Ióannész Hürkanosz korában.

¹⁰⁴ Jer. 31,31.

¹⁰⁵ A görög elnevezés (*phariszaioi*) a héber / arámi *peras*, 'elkülönül', 'megkülönböztet', 'magyaráz' igéből: héb. *perúsim* / arámi *perisajja*, 'elkülönülők' ("szeparatisták"), illetve '(törvény)magyarázók'. – A szó lebecsülő jelentése a kereszténység ellenséges érületében gyökerezik: a zsidó hagyománytól elszakadó keresztények érthetően szembekerültek azokkal, akik éppen e hagyomány előírásainak megtartását szorgalmazták.

stb.) tartották.¹⁰⁶ Ebben a tekintetben Ezra követőinek tekinthetők. Elfogadták és magyarázataikkal / más tárgyra alkalmazással maguk is bővítették a Tóra magyarázatának szóbeli hagyományát (*paradoszisz tón preszbüterón*). Eleinte legfeljebb néhány ezren voltak, de az i. e. 1.-i. sz. 1. században már jelentős erőt képviseltek politikai téren is. Alexandrosz Iannaios minden erejével üldözte őket. Tanítóik, a szoros értelemben vett farizeusok / törvényt magyarázók, tömegekre hatottak. Elit-ellenes tanaik is növelték népszerűségüket. Ők mentették át a zsidó vallást és a zsidóságot a templom lerombolása utáni időkre; az irányzat későbbi fejleménye a Róma elleni háború után kialakuló rabbinikus hagyomány, amely a templomi kultusz helyett a személyes felelősséget tartja a zsidó vallás lényegének.¹⁰⁷

HELLÉNISTÁK. A vallásos közegen belül a szaddukeusok¹⁰⁸ jelentették a hellénizált réteget. Nem kétséges, hogy a Tóra törvényeit elfogadták és betartották, de ami ezek betű szerinti értelmén túlmegy, például, a vallásosság újabb fejleményeit (a testi feltámadás tana stb.), azzal nem vállaltak közösséget, és elutasították a szóbeli tant: inkább hellénisztikus kultúrával vették körül a zsidó hagyományt. Híveik a városi gazdagok és előkelők köreiből tartoztak, sok volt közöttük a pap, de a főpap melletti "tanács" és a Szanhedrin nem pap tagjai is közülük kerültek ki. Pártolták a papi státussal járó előnyöket. Könnyen tudtak együttműködni a Ptolemaioszokkal és a Szeleukidákkal, illetve a Hasmoneusokkal. Ióannész Hürkanosznak velük könnyebb volt boldogulnia, mint a farizeusokkal.

RADIKÁLISOK. Az i. e. 1. század végén fölerősödött a szabadító (heb. *goél*), a Dávid, illetve Áron ágából származó "felkent" (heb. *másiah* / gör. *khrisztosz*) / legitim vezető várása. Újabb mozgalmak alakultak ki, kevésbé törődve a vallási eszmékkel: a római uralom ellen a fegyveres harcot is vállaló, radikális zélóták,¹⁰⁹ és ezek terrorista csoportja, a sicariusok,¹¹⁰ illetve a fennálló társadalmi rendet elfogadó, azzal kiegyező keresztények, akik a vallási törvény megvalósulását a lélek megtisztulásától várták, és a zsidó hagyomány rituális elemeinek elvetésével lépésről lépésre eltávolodtak a zsidóságtól, végül határozottan szembefordultak vele.

MÁSİK ZSIDÓSÁG: A SZAMARITÁNUSOK. Jeruzsálem és Sómrón vallási közösségeinek viszonya, amelyet évszázadokon át feszültség jellemezett, a 2. század elején már régen túl volt a végleges szakításon. Mindkét közösséget a hagyományokhoz való szigorú ragaszkodás jellemezte, de ezt a hagyományőrzést

---

¹⁰⁶ Szifré Num., 108 (Rabbi Júda ha-Nászi): a Tóra elfogadása / belépés a szövetségbe három dolgot jelent: körülmetélkedés, megmerítkezés, áldozat. A templomi áldozat a második templom lerombolása után lehetetlenné vált.

¹⁰⁷ bT Berakhot, 55A: "Amíg a templom állt, az oltár szerzett engesztelést Izráelnek; most mindenkinek az (étkező) asztala szerzi meg az engesztelést." Az utalás a *kasrut* előírásainak megtartására irányul.

¹⁰⁸ Görögös elnevezésük (*szaddukaioi*) Κάδοq nevéből ered (heb. *cadduqim*).

¹⁰⁹ Gör. 'hevesek', 'buzgók', 'elkötelezettek' (heb. *qannáim*); más szóval: gör. *lésztai*, heb. *lisztim*, lat. *latrones*, 'banditák'.

¹¹⁰ Lat. 'törösök', ti. a köpenyök alatt hordott törrel (*sica*) követték el merényleteiket.

eltérően gyakorolták. A zsidók és a sómroniak / szamaritánusok¹¹¹ ellenségeskedésének konkrét tárgya a Garizim-hegyen¹¹² épített JHVH-templom volt.

Jósijáhu király vallási reform-programja, még a babylóni fogság előtti időkből (622), nem tűrt el más szentélyt, mint a jeruzsálemit. A kultusz-centralizáció azonban valójában nem valósult meg maradéktalanul soha.

A British Museum egy pénz-érméje,^{xxxii} amely a 19. század eleje óta foglalkoztatja a vallástörténeti numizmatika kutatóit, szárnyas szekéren ülő férfi alakot ábrázol, felirata: JHV. Kibocsátóját nem ismerjük, király vagy kormányzó neve nem szerepel rajta, ezért kora is csupán becsülhető (300 k.). A nyilvánvalóan hellénisztikus veret ikonográfiája a zsidó istennévvel azt mutatja, hogy a hellénisztikus kultúra sokféleképpen áthatotta a zsidó világot, és az állami élet érintkezést keresett a vallási hagyománnyal.

JHVH templomai Jeruzsálemen kívül (a babylóni fogság után): ^{xxxiii}		
	Fenntartói / építője	ca.
Lákhis ^{xxxiv}	?	6. század
Jeb / Elephantiné	zsidó kolónia	5. század
Garizim-hegy	szamaritánusok	300 k.
Transz-Jordánia (Araq el-Emir)	Hürkanosz ^{113 xxxv}	180
“sok helyütt” (Egyiptom) ¹¹⁴		(3–)2. század
Leontopolisz ¹¹⁵ (Egyiptom)	IV. Oniasz ¹¹⁶	* 164

Jeruzsálemen kívül a szamaritánusoké a legismertebb JHVH-templom.^{xxxvi} Josephus Flavius szerint¹¹⁷ (III.) Dareiosz korában Szanballat sómroni szatrapa leányát a jeruzsálemi templom főpapjának fia vette feleségül, és az após a király engedélyével veje (Menasse) számára templomot akart építeni a Garizim-hegyen, a jeruzsálemi templomhoz hasonlóan. Alexandrosz oldalán részt vett Gáza ostromában, és jutalmul befejezhette az építkezést. Valójában a szamaritánusok Alexandrosz újonnan kinevezett szatrapájára (Andromakhosz) Sómronban rágyújtották a palotáját, és a makedón hadsereg megtorlásul lerombolta a várost.¹¹⁸ A szamaritánus közösség

¹¹¹ A szamaritánus elnevezés nem Sómron (az egykori asszír főváros, illetve a Júdatól északra fekvő térség) nevéből jön, hanem a héber *sámér*, többes számban: *sámerim*, ‘örző’, ‘(hagyomány)tartó’ szóból.

¹¹² Szikhem (Nablús) közelében, a várostól délre. Ma: arab Dzsebel et-Túr (Izrael / Palesztin autonómia).

¹¹³ Az “igaz” Simeon unokatestvérének (Joszéf) fia. Vö. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 4,11 (§ *). Araq el-Emirnél ásátások feltárták az épület-együttes (Qaszr el-Abd) maradványait.

¹¹⁴ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 3,1 (§ *).

¹¹⁵ Héliopolisz kerületében.

¹¹⁶ III. Oniasz főpap fia. Levélben fordult VI. Ptolemaiosz királyhoz, hogy az engedné meg egy JHVH-templom építését, “a jeruzsálemi templom mintájára”, Bubsztisz istennő elhagyott szentélyének átépítésével, hogy egységessé tegye az egyiptomi zsidók szertartás-rendjét. Utal rá Jes. 19,19. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 3,1 skk. (§ 62 skk.); *Bellum Iudaicum*, VII, * (§ 421 skk.). A JHVH-templomban szabályosan bemutatott áldozatokat is. A rómaiak zárták be a zsidó háború után, i. sz. 73/74-ben.

¹¹⁷ xi, 8,2 (§ *).

¹¹⁸ Curtius Rufus, IV, 8,9 skk.

Alexandrosz elől (331) délebbre menekült, a Judeai sivatagba (Negev). Magukkal vitt irattárak maradványait: papiruszokat (okmányok), agyag bullákat, pecsételőik lenyomataival, a Vádi Dálíje egyik barlangjában (“Death Cave”) találta meg a holt-tengeri közösség nyomait kutató régészeti expedíció.^{xxxvii}

A maradék / visszatérő közösség csak ezután, valamikor a hellénisztikus kor elején választotta központjául Szikhemet (*Szikima*), és építette fel a Garizim-hegyi templomot.^{119 xxxviii} A szamaritánus hagyomány korábbra, Ezra idejére teszi a zsidók és szamaritánusok végleges szakítását. Az bizonyos, hogy amikor a Garizim-hegyi templomot külső forrás először említi, IV. Antiokhosz korában, már bizonyos múlt állhatott mögötte: a király a jeruzsálemi templommal egyenrangúnak tekintette.

A szamaritánus kultusz – a Jeruzsálemből évszázadokon át hangoztatott ingerült polémia ellenére – tiszta jahvizmus volt: a babylóni fogság előtti állapotok különutas, a jeruzsálemi judaizmussal párhuzamos fejlődése. A szamaritánusok a szent iratoknak csak az elsőként lezárt és véglegesített gyűjteményét fogadták el szent könyvként, a Tórát, a prófétai gyűjteményeket és egyéb iratokat nem. Jellegzetes, az ó-kánaáni ábécéből kifejlődött ábécéjüket használják; saját liturgiájuk és naptáruk van; peszahkor bárányt áldoznak. A Garizim-hegyen épült templom rögzítette szembenállásukat. A zsidók és a szamaritánusok ellentéte^{xxxix} évszázadokon át fennmaradt.¹²⁰ A középkorban a Talmud úgynevezett “kisebb” traktátusainak egyike (*Kutim*)¹²¹ már hajlott a békülékenységre: ha a szamaritánusok feladják a Garizim-hegyet, és elismerik Jeruzsálemet, visszafogadják őket a zsidóságba. Az ellentét és polémia a mai Izraelben pusztán elkülönüléssé szelídült. A szamaritánusok ma önálló vallási közösség; Nablúszban és Tel-Avivtól délre, Holonban élnek.

A TEMPLOM KIFOSZTÁSA. A jeruzsálemi templom – a III. Antiokhosz óta élvezett kiváltságainak köszönhetően – meglehetősen gazdag volt. IV. Antiokhosz, akinek folyamatosan pénzre volt szüksége, két egyiptomi hadjárata között nagy értékeket rabolt el a templomi kincstárból.¹²² Az Antiokhosz által megbízott fő-adóhivatalnok (*müszarkhész / müszarkhész*),¹²³ bizonyos Apollóniosz, hadsereg élén, tudatosan szombat (*sabbát*) napján rohanta meg a várost, számítva arra, hogy nem talál ellenállásra, és könnyedén el is foglalta. A házakat felgyújtotta, a lakosság egy részét megölte vagy rabszolgának adta el, a városfalat több ponton bedöntötte, és a kőanyag felhasználásával a város szélén gyorsan egy erődöt emelt (Akra), ebben makedón helyőrséget helyezett el.¹²⁴ Jeruzsálemet katonai megszállás alá helyezte.

Az Akra^{xl} pontos helye egyelőre ismeretlen; a mai Templom-hegytől északra vagy talán inkább a hegy délkeleti oldalánál állhatott, az első esetben a későbbi Antonia helyén, amelyet eleinte Akropoliszként emlegettek, de amellyel mint építmény biztosan nem volt azonos; a második esetben az úgynevezett Dávid-város északi

---

¹¹⁹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XI, 8,4 (§ 321 sk.) szerint Alexandrosz engedélyével; ez azonban csupán legenda.

¹²⁰ Jézusnak a szamaritánus asszonyhoz intézett szavai is (János ev., 4,22) az elutasító zsidó véleményt hangoztatják.

¹²¹ A vilnai Romm nyomda Talmud-kiadása (1886) óta a IV. rend (széder) (Neziqin) végén.

¹²² Makkabeusok k., II, 5,21.

¹²³ Kisérete Müsziaból származó katonák voltak: adó stb. behajtásával célszerű volt idegeneket megbízni.

¹²⁴ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 5,2 skk. (§ *); Makkabeusok k., I, 1,29 skk.; II, 5,24 skk.

részén, valahol a Templom-hegy délkeleti oldalánál. Maradványait talán a Heródes-féle feltöltés vagy Szülejmán szultán városfala rejtik maguk alatt.

Antiokhosz második egyiptomi hadjárata idején Iaszón, a kisémmizett korábbi főpap azt a hírt kapta, hogy a király meghalt. Azonnal megtámadta Jeruzsálemet (169), és emberei a várost éppen kezükben tartó hellénisták – ellenfelei – közül mindenkit, akit csak elértek, lemészároltak. Maga Menelaosz bezárkózott az Akrába. A történeteket Antiokhosz nem vallási gyökerű pártharcnak fogta fel: háború idején elkövetett árulást látott Iaszón tettében. Amúgy is dúlt-fült a kényszerűen félbehagyott egyiptomi háború miatt: Egyiptomból visszatérőben, bevonult Jeruzsálembe, a városban vérfürdőt rendezett, megöletett mindenkit, akit árulónak gondolt, elfoglalta a templomot, és helytartót nevezett ki Judea fölé. Iaszón maga elmenekült.¹²⁵ Antiokhosz nem sokkal később egy újabb tábornokot küldött a városba, az is sokakat megölt, és lerombolta a városfalat (168).¹²⁶ Menelaosz és hívei a megerősített Akra falai mögött maradtak.

HELLÉN KULTUSZ JERUZSÁLEMBEN. A következő évben (167) Antiokhosz több rendeletet adott ki,¹²⁷ amelyek az egész tartomány hellénizálását célozták.¹²⁸ A városnak új nevet adott: “Antiokheia Jeruzsálemben”, utalással a nagy Antiokheiaira (ahol egyébként nagy zsidó közösség élt^{xlii}). Kiadta a parancsot Zeusz kultuszának bevezetésére, egyidejűleg megtiltotta a zsidó szertartások gyakorlását, a körülmetélést, a szombat és a zsidó ünnepek megtartását.

A IV. Antiokhosz által bevezetett kultuszok:

Cijjon (Jeruzsálem)	Zeusz Olümpiosz
Garizim-hegy	Zeusz Xeniosz ¹²⁹

Antiokhosz tulajdonképpen felfüggesztette / visszavonta az apja által Jeruzsálemnek adott kiváltságokat, közelebbről, a vallási autonómiát. A legfőbb intézkedés magát a templomi kultuszt érintette.¹³⁰

A Szeleukida dinasztia történetében ez volt az első eset, amikor a hatalom erőszakkal avatkozott be alattvalóinak személyes és közösségi életébe: megtorlásul. Magában a zsidó társadalomban erre az időre már végleg felbomlott az egység. A hellénisták nem elleneztek a görög stílusú változtatásokat. A szamaritánusok pedig – Josephus Flavius elfogult állítása szerint – maguk kérték Zeusz kultuszának bevezetését.^{131 xlii} Nyilván ugyanezt tette Jeruzsálemben, ha más nem, hát Menelaosz: egyenesen a főpap.

Menelaoszhoz sokan csatlakoztak, az Akra szinte külön várossá vagy legalábbis városnegyedévé növekedett, nagy készleteket halmoztak fel benne mindenből,¹³² falvak

¹²⁵ Ezután egy ideig I. Aretasz arab király foglya volt. Végül Spártában halt meg.

¹²⁶ Makkabeusok k., I, 1,21 skk.; II, 5,15 skk.

¹²⁷ Makkabeusok k., I, 1,41 skk.

¹²⁸ Makkabeusok k., I, 1,42: “legyenek mindnyájan egy néppé, és hagyjanak fel (saját) szokásaikkal (*nomima*)”.

¹²⁹ Gör. ‘az idegenek Zeusza’ / ‘vendég- / idegen-szerető Zeusz’. – Var.: Zeusz Helléniosz, ‘görög Zeusz’. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, * (§ 258).

¹³⁰ Makkabeusok k., II, 6,2.

¹³¹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, * (§ 258 skk.); Makkabeusok k., II, 5,22 skk.

¹³² Makkabeusok k., I, 1,35.

tartoztak hozzá a környéken, a benn tartózkodók ezekből látták el magukat. Vidéken is áldozati oltárok épültek.¹³³ A Makkabeusok alatt az Akra több ostromot sikerrel kiállt,¹³⁴ és még azután is, hogy a Szeleukida seregek elvonultak a környékről (157),¹³⁵ közel két évtizeden át tartani tudta magát. A benne lévők önmagukat tekintették az igazi Izráelnek, és városnegyedüket Jeruzsálemnek. Csak úgy sikerült majd bevenni, hogy Jonátán áthatolhatatlan falat húzott köréje, és kiéhezette.

A későbbi zsidó hagyomány egyértelmű ítélete – elutasító, felháborodott ítélete – szerint a két templomban JHVH kultuszát új kultusz váltotta fel: Antiokhosz görög istent erőszakolt rá a zsidókra. A kétségen kívül politikai jelentőségű aktus azonban tulajdonképpen más minősítést érdemel: *interpretatio Graeca*, amelynek során JHVH-t azonosították Zeusz istennel. Zeusz *Olümpiosz*¹³⁶ még külön gesztusnak tekinthető: IV. Antiokhosz theologus tanácsadói figyelembe vették, hogy JHVH lakóhelye a Cijjon, a Templom-hegy, mint Zeusznek az Olümpiosz. Az *interpretatio Aramaica* is lehetséges volt: *Beal samém*, ‘az egek ura’, hasonló JHVH helyettesítő nevéhez Dániel könyvében¹³⁷ stb. Elias J. Bickerman (1897–1981), a hellénisztikus kori zsidó történelem nagy tekintélyű tudósa azt a mind máig élénken vitatott tételt állította fel (1937),^{xliii} hogy IV. Antiokhosz kultusz-reformját egyenesen a jeruzsálemi templom hellénista papi vezetői kezdeményezték, élükön Menelaosz főpappal: a régi kultusz helyett, annak lényeges eszméit megőrizve, modernizált, felvilágosult,¹³⁸ a kor egyetemes kultúrájához igazodó vallást akartak meghonosítani.¹³⁹ Menelaosz és társai, a jeruzsálemi hellénisták¹⁴⁰ csak továbbmentek azon az úton, amelyen már egy évtizeddel korábban Iaszón elindult. Jeruzsálemet görög várossá akarták tenni. Antiokhosz engedett a javaslataiknak, és a végrehajtást is jobbára a papságra bízta.

Zeusz Olümpiosz kultusza szinkrétisztikus volt, hogy kifejezze a népek egyesülését. Az új oltárt (*bómosz*) 167. december 7-én (145. *AeSe.*, *apellaiosz* / IX-*kiszlév* 15) avatták fel, és néhány nap múlva, *kiszlév* 25-én (december 17), áldozatot mutattak be *Héliosz* istennek, a győzhetetlen és feltámadó Napnak; az istenben Antiokhosz esetleg önmagát akarta látni.¹⁴¹ A zsidó lakosságot arra kényszerítették, hogy részt vegyenek Antiokhosz születésnapj ünnepségein is, havonta, és a Dionüszosz tiszteletére rendezett *bakkhanalia* felvonuláson, fejükön babérkoszorúval.¹⁴² Isten-szobrot azonban nem állítottak fel a templomban: az új kultusz formálisan nem hágtá át a bálványszobrok (*peszel*) tilalmát.¹⁴³

A görögös szellemű újítások sok zsidó helyeslését elnyerték. Sokan voltak, akik engedelmeskedtek a királyi rendeleteknek, sőt, megtetszettek nekik az új szertartások; a hellénisták a görög szokások átvételében esélyt láttak arra, hogy megszűnhet a

---

¹³³ Makkabeusok k., I, 1,43 skk.

¹³⁴ Makkabeusok k., I, 6,18 skk. (Júda); 12,36 (Jonátán); 13,49 skk. (Simeon).

¹³⁵ Makkabeusok k., I, 9,72.

¹³⁶ Vagy: Uraniosz / Hüpszisztosz.

¹³⁷ 5,23 (*máré semajja*).

¹³⁸ Értsd: a körülmétélést, étkezési tilalmakat, bizonyos rituális tisztasági szabályokat stb. mellőző.

¹³⁹

¹⁴⁰ Makkabeusok k., I, 1,11 skk.

¹⁴¹ Pénz-vereten megjelent Zeusz Olümpiosz alakjában is.

¹⁴² Makkabeusok k., II, 6,7.

¹⁴³ Ex. 20,4 sk.

zsidók elszigetelődése a többi néptől.¹⁴⁴ Mások azonban ellenezték a reformokat, vagy azért, mert a Zeus- kultuszt nem JHVH átnevezésének tartották: másra cserélésének, és az idegen istent határozottan elutasították,¹⁴⁵ vagy pedig azért, mert bár változtatni akartak a vallási szokásokon, de nem a modernizáció, inkább a konzervatív szigorítás jegyében. Maga a Zeusz név önmagában talán nem lett volna különösebben zavaró, alkalmanként zsidó szerzők is használták, például, a filozófus Arisztobulosz valamikor a 2. század első harmadában.¹⁴⁶ A jámbor zsidókat, a hászidokat, persze, érvek és gesztusok nem győzték meg, és a várható előnyök nem érdekelték, az új kultuszról így beszéltek: “a pusztítás undoksága / pusztító undokság” (*bdelügma tész erémószeósz*).¹⁴⁷ A zsidó hagyomány Antiokhoszt minden fenntartás nélkül elítéli, Isten elvetemült ellenségének látja; Bickerman a felelősséget radikális hellénista tanácsadóira hárítja át. Tacitus,¹⁴⁸ aki nem éppen a zsidók iránti rokonszenvéről híres, mint a babonáság (*superstitio*) felszámolását és a görög szokások (*mores*) bevezetését említi a jeruzsálemi változásokat.

LÁZADÁS AZ ELŐÍRT ÁLDOZAT MIATT. Judeában IV. Antiokhosz fellépése a zsidó vallás hagyományai ellen és a görög kultusz erőszakos bevezetése végül lázadáshoz vezetett (146 *AeSe.* / i. e. 167/166),¹⁴⁹ majd fegyveres felkelésbe és felszabadító háborúba torkollott. A minden városban kötelezően előírt hivatalos áldozati szertartások egyikénél Mattitjáhu, Módeinben¹⁵⁰ élő jeruzsálemi pap (*kohén*) és Júda, a fia megtagadták az áldozatot, lerombolták a görög oltárt, leütötték az áldozat bemutatására készülő zsidó férfit, és megölték a szertartásra felügyelő királyi tisztviselőt, majd a hegyekbe menekültek.¹⁵¹ Mások is csatlakoztak hozzájuk, csapatuk egyre gyarapodott, bár a Jeruzsálemben állomásozó Szeleukida helyőrség üldözte őket, és akiket elért, megölte. A kivonulók végül már több ezren voltak, elég nagy erő ahhoz, hogy ne üljenek tétlenül.

JÚDA, A ‘PÖRÖLY’. Mattitjáhu halála után fia, Júda¹⁵² Makkabi / Iudasz Makkabaios / Judas Maccabaeus (164–161)*^{xlvi} a hegyekbe menekülő népet hadsereggé szervezte, és rendre harcokba bocsátkozott a Szeleukida hadsereg egyre magasabb szintű egységeivel: a jeruzsálemi helyőrséggel / megszálló csapatokkal (Apollóniosz);¹⁵³ a szíriai hadsereggel (Szérón: Bét-Horon-i csata);¹⁵⁴ a Lüsziász helytartó által kiküldött hadsereggel (Nikanór és Gorgiasz: emmauszi csata).¹⁵⁵

¹⁴⁴ Makkabeusok k., I, 1, 11 skk.; 1, 43 skk.; Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 6 (§ *).

¹⁴⁵ Vö. Ex. 20, 3.

¹⁴⁶ Arisztobulosz, apud: Eusebiosz, *Praeparatio Evangelica*, XIII, 12, 7.

¹⁴⁷ Dan. 11, 31: *siqquc (me)somém*; Dan. 12, 11: *siqquc sáma(ji)m / samém*, ‘égi undokság’. A szójáték (magasság / ég) az Olümpiosz melléknévre utal. A Makkabeusok II. könyve (6, 2) az első kifejezés görög fordítását adja; a Pesitta fordítása azonban hozzáteszi az Olümpiosz jelzőt is (B’L ŠMYN ’LVMPYVS). Nyelvi értelemben nyilvánvalóan eufémisztikus kifejezéssel van dolgunk (“romló / rothadó undokság”). A hagyományhoz ragaszkodó zsidók szemében Zeusz Olympiosz nem volt más, mint a kanaáni Ég-isten, Baal samém.

¹⁴⁸ *Historiae*, v, 8, 2.

¹⁴⁹ Makkabeusok k., I, 2 skk.; Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 7 (§ *).

¹⁵⁰ Arab *el-Midje*, Lüdda (a mai Lod) közelében.

¹⁵¹ Makkabeusok k., I, 2, 28; 2, 42 skk.; II, 5, 27; 8, 1 skk.

¹⁵² Gör. *Iudas*, lat. *Iudas*.

¹⁵³ Makkabeusok k., I, 3, 10 skk.

¹⁵⁴ Makkabeusok k., I, 3, 13 skk.

¹⁵⁵ Makkabeusok k., I, 3, 38–4, 25.

Valamennyiüket legyőzte. Győzelmei megerősítették önbizalmát. IV. Antiokhosz ebben az időben már a keleti hadjáratán volt lekötve, és Szíriát Lüsziászra bízta, őt tette meg fia – a későbbi V. Antiokhosz – gyámjának is. Júda végül magával Lüsziász tábornokkal is megküzdött (Bét-Zekharja-i csata).^{156 *xlvii} Lehet, hogy a Makkabeusok I. könyvében adott leírások erősen irodalmi színezetűek, de annyi kitetszik belőlük, hogy Júda a reguláris csapatokkal szemben portyázó, a partizán- vagy gerilla-háborúhoz hasonló harcot folytatott. A nép *Makkabi*-nak (arámi *maqqába* / héb. *maqqebet*, ‘kalapács’ / ‘pöröly’) nevezte el. Győzelmei után Júda csapatai elfoglalták Jeruzsálemet: magát a várost. A Templom-hegy (Cijjon) az ő kezükre került. Ostrom alá vették az Akrát, a hellénistákat ostromgyűrűbe zárták.¹⁵⁷ Eltávolították az idegen kultusz minden emlékét, a templom egész területét rituálisan megtisztították, és a beszennyezett áldozati oltárt elbontották, maradványait félretették, és helyén szűz kövekből újat építettek.¹⁵⁸ Csaknem napra pontosan három évvel azután, hogy a szentélyt Antiokhosz parancsára Zeusz istennek szentelték, Júda Makkabi és emberei megtartották az új avatás ünnepét (148. *AeSe.*, *apellaiosz* / IX-kiszlév 25 / i. e. 164. december 14).¹⁵⁹ A Templom-hegyen az esetleges későbbi támadások elleni védekezésül erődített falat építettek.¹⁶⁰ Megerősítették Bét-Cúrt, a tengerpart felé vezető út legfontosabb városát.

A következő évszázadban Judea története szorosan összefonódott a Szeleukida dinasztia lassú hatalomvesztésének eseményeivel.^{xlviii} A zsidók eleinte véres harcokat folytattak a Szeleukidák ellen, majd kiépítették saját államukat, és fokozatosan maguk váltak erőszakos terjeszkedő és térítő hatalommá, ekkor már alig tapasztalva ellenállást a jelentéktelenné váló Szeleukida hatalom részéről. Judea történetének ebben az évszázadában Mattitjáhu volt a lázadó, fiai közül Júda a felkelés vezetője, szabadságharcos, utána pedig fivérei, Jonátán és az idősebb Simeon az államszervezők. A zsidó történetírás, a Makkabeusok – egymástól eredendően független – I. és II. könyve,¹⁶¹ amelyek részben ugyanazokat az eseményeket mondják el, valamint Josephus Flavius, akinél változatos és gazdag hivatkozások találhatóak a korabeli nemzetközi történelemre, a Szeleukidákra és Rómára is: a zsidó történeti hagyomány feltűnően kevés figyelmet szentelt a Makkabeusok / Hasmoneusok¹⁶² politikájával szembenálló vagy attól legalábbis különböző mozgalmaknak. Az egykorú zsidó vallási írásbeliség újonnan előkerült emlékei, a holt-tengeri tekercesek, bár e sokféle mozgalomnak csupán egyikét mutatják be, az esszénusok pusztába vonuló ágát, gyér történeti adataikkal is elegendők voltak ahhoz, hogy a rendelkezésünkre álló forrásokból, többek között a későbbi rabbinikus irodalomból, árnyaltabb képet bonthassunk ki a kor társadalmáról, kulturális, vallási és politikai törekvéseiről.

¹⁵⁶ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 9,4; Makkabeusok k., I, 4,26 skk.

¹⁵⁷ Makkabeusok k., I, 4,41. – Az Akra védői Lüsziászhoz fordultak segítségért.

¹⁵⁸ Makkabeusok k., I, 4,44 skk. – Emlékeztetőül: a perzsa háború után Athénben az Akropolisz építményeit és szobraikat a fennsíkon elterítették, és fölöttük új épületeket emeltek.

¹⁵⁹ A felavatás (héb. *hanukka* / gör. *enkainia*) nyolc napig tartó ünnepe, a Fények ünnepe (*Phóta*) a szabad vallásgyakorlás ünnepnapja lett a zsidó hagyományban. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 7,7 (§ 325); János ev. 10,22.

¹⁶⁰ Makkabeusok k., I, 6,7.

¹⁶¹ A Septuaginta gyűjteményében, görögül maradtak fenn. Az I. keletkezési ideje ca. 120, a II. könyvé *.

¹⁶² Josephus Flavius a két dinasztikus nevet szinonimaként használja.

HÉBER NYELVI RENESZÁNSZ. Júda Makkabi lendületes harcai, sikerei a vallási hagyomány feléledését és megerősödését eredményezték. Ez a héber nyelv megújulását is magával hozta. Az élő nyelvhasználatban az arámi ekkorra már szinte kiszorította a hébert, a babylóni diaszporában biztosan, de valószínűleg Judeában és Egyiptomban is,^{xlix} a héber leginkább a hászidok körében maradt eleven. Most a Makkabeusok mozgalma programmatikusan kezdett ismét héberül beszélni és írni. Dániel könyvének az arámi fejezeteket keretbe foglaló héber szövege, amennyiben időponthoz köthető, éppen a Makkabeus / Hasmoneus kor elejéhez kapcsolódik,¹ és a világbirodalmak sora helyett az isteni világrend eljövételét ígérő látomásaiban a kor vallási–politikai reménysegeit rögzíti. A Makkabeusok I. könyve, amelynek eredetije héber nyelven íródott, szintén ennek a kornak az első évtizedeit öleli fel, az előzményekkel együtt (175–134). Egy bölcs mondásokat és tanításokat tartalmazó irat, Iészus Szirakh könyve,¹⁶³ szintén héber nyelven íródott, de csak a görög bibliai kánonba került bele, fordításban;¹⁶⁴ eredeti héber szövegét a Holt-tenger menti barlangok, Maszáda erődje és a kairói geniza kéziratok között találták meg.

A HIT HARCOSAI. Júda sikerei után Jeruzsálem környékén többfelé támadások érték a *iudaios* / zsidó lakosságot: azokat, akik azonosultak a Makkabeusok szigorú vallási felfogásával és a hellénisták elleni fellépésével. Júda Makkabi ellen-csapásokkal viszonzta ezeket a támadásokat. Az ellenőrzése alá kerülő területekről sokan elmenekültek, hogy a restauráció helyett inkább a hellénistákhoz csatlakozzanak, vagy alkalom adtán akár a Makkabeusokkal szembeforduló erőkhöz.¹⁶⁵ Júda támadást indított a Jeruzsálemtől délre eső Edom / Idumaia,¹⁶⁶ északon Galilea és a Jordánon túli Galaaditisz / Gileád,¹⁶⁷ majd a tengerpartnál Jamnea / Jamnia / Javne és Ioppe (Jáfó / Jaffa) városok¹⁶⁸ ellen, azokat, akik ellenálltak, a hit harcosai kímélet nélkül megölték. Ahhoz nem volt elég erejük, hogy ezeket a területeket mind megtartsák, de a zsidó lakosságot lehetőleg mindenholon erőnek erejével áttelepítették Júdába.¹⁶⁹ A szigorú vallási elvekre alapozott hatalmat nagy hévvel és nem minden erőszak nélkül építették ki. Júda legfőbb érdeme az volt, hogy az alkalmi harcosok csapatából állandó, ütőképes hadsereget szervezett, olyan hadsereget, amely nem hullik szét egy esetleges vereség után sem. Győzelmeinek titka pedig az, hogy a Szeleukidák nem voltak elég erősek ahhoz, hogy egy ilyen hadsereggel szemben megfelelő erőt tartsanak tartósan Judeában.

IV. Antiokhosz halála után fia, a fiatal¹⁷⁰ V. Antiokhosz és a régens / “ügyvezető” Lüsziász, aki a király nevelője és gyámja volt, ismét nagy erővel támadtak Júda Makkabira (163).^h Lüsziász csapatai visszafoglalták Bét-Cúr erődjét, és ostrom alá vették a Templom-hegyet (Cijjon). A Szeleukida hadsereg ellentámadása a Makkabeusokat beszorította Jeruzsálembe; miközben Júda az Akrát ostromolta,¹⁷¹ őt

¹⁶³ Ben Szíra / Ecclesiasticus.

¹⁶⁴ A görög fordítást a szerző unokája készítette az egyiptomi zsidók számára (132). Ez az első héber / zsidó / arámi könyv, amelynek szerzője, illetve fordítója megnevezi önmagát.

¹⁶⁵ Makkabeusok k., II, 10,15 skk.

¹⁶⁶ Makkabeusok k., I, 5,3 skk.

¹⁶⁷ Makkabeusok k., I, 5,9 skk.

¹⁶⁸ Makkabeusok k., I, 5,55 skk.

¹⁶⁹ Makkabeusok k., I, 5,45 skk.

¹⁷⁰ Trónra lépésekor 8–10 éves.

¹⁷¹ Makkabeusok k., I, 6,19 skk. – Az Akra védőiehez időközben kívülről mások is csatlakoztak. Az új királyhoz (V. Antiokhosz) fordultak segítségért.

magát is ostromgyűrűbe zárták. A védők nagyon nehéz helyzetbe kerültek, élelmük elfogyott, embereik egy része elszökött, szétszéledt; de ekkor a véletlen jött segítségükre: IV. Antiokhosz királyuk nélkül maradt csapatai visszatértek a Keletről, és velük együtt Philipposz is, akit Antiokhosz még halála előtt – a Keleten – nevezett ki, Lüsziász helyére, fiának, V. Antiokhosznak a gyámjául. Az “ügyvezető” számára ez nagyobb aggodalmat okozott, mint Júda Makkabi minden harca: hamarjában békét kötött addigi ellenségével.¹⁷² A Templom-hegy feladása fejében megígérte, hogy a Törvényt nem fogja megsérteni, és a felkelők, a Júda mozgalmához csatlakozók szabadon gyakorolhatják vallásukat. Amint Júda a Templom-hegyet kiürítette, Lüsziász azonnal lerontatta az ott emelt védműveket.¹⁷³ Az Akrát védő – és most lélegzetvételhez jutó – Menelaosz azt hitte, hogy ő is osztozhat a győzelemben, de Philipposz Beroiába (Aleppo) rendelte, és mint a tartományban kitört válság fő okát kegyetlen módon kivégeztette.¹⁷⁴

SZAKADÁS A FELKELŐK TÁBORÁBAN. Amikor I. Démétriosznak sikerült megszöknie a római kényszer-tartózkodásból, és visszatért Szíriába, azonnal magához rendelte IV. Antiokhosz fiát, V. Antiokhosz királyt, és Lüsziász “ügyvezető”-t, rövid úton kivégeztette őket, és elfoglalta a trónt. Júda Makkabi ellenzékének egyik ága, a hellénisztikus zsidók, Menelaosz eltávolítása után ismét esélyt láttak arra, hogy a Szeleukida királynál érvényt szerezzenek politikai és vallási szándékaiknak. Jelöltjüket (Alkimosz / Iakeimosz / *Él-jáqim) Démétriosz király kinevezte főpappá (162), és Bakkhidész vezetésével katonai kíséretet adott melléje.¹⁷⁵ Hiába tartozott “Áron törzsé”-hez,¹⁷⁶ a papi rendhez, Alkimosz tevékenysége a feszült helyzetben kényszerűen a hellénista Jeruzsálemre korlátozódott: az Akrára. Nem állította vissza a görög kultuszt, de nem támogatta a Makkabeus felkelőket sem. A zsidó közvélemény megoszlott. Sokan mint kényszerűséget elfogadták a származása szerint legitim új főpapot, még ha idegen hadseregre támaszkodik is, sőt, voltak, akik egyenesen örültek annak, hogy a Szeleukida hatalom megerősödésével nem kell lemondaniuk a hellénisztikus modernizáció korábban már élvezett előnyeiről. Az “írástudók” (gör. *grammateusz* / héb. *sofér*, többes számban: *sofrim*) gyülekezete Alkimosznál tanácskozott a teendőkről.¹⁷⁷ A hászidok a békekötés mellett döntöttek,¹⁷⁸ értsd: elfordultak Júda Makkabitól, akit addig támogattak. Az elszántabb felkelők azonban nem fogadták el Alkimoszt, akit idegen hatalom nevezett ki, akit a Szeleukidák fegyverei védtek.

NEMZETKÖZI ELISMERÉS. Júda követeket küldött Rómába, hogy a *senatus* képviselőivel felvegye a diplomáciai kapcsolatokat, értsd: külföldi segítséget kapjon Démétriosszal szemben. Róma – érthetően – készségesen elfogadta a felajánlkozást, és létrejött a szerződés a Keleten támaszpontokat kereső, egyre befolyásosabb hatalom és a fennmaradásáért küzdő kisállam között (161).¹⁷⁹ ⁱⁱⁱ A *senatus* által jóváhagyott

¹⁷² Makkabeusok k., I, 6,55 skk.; II, 11.

¹⁷³ Makkabeusok k., I, 6,62.

¹⁷⁴ Makkabeusok k., II, 13,3 skk.

¹⁷⁵ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, * (§ 391 sk.); Makkabeusok k., I, 7,5 skk.; II, 14,3 skk.

¹⁷⁶ Makkabeusok k., I, 7,14.

¹⁷⁷ Makkabeusok k., I, 7,12.

¹⁷⁸ Makkabeusok k., I, 7,13.

¹⁷⁹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, * (§ 414 sk.); Makkabeusok könyve, I, 8,23 skk. – Róma közel-keleti terjeszkedésének története fényében valósággal kómikusnak

szöveget a követek bronz táblára írva vitték Jeruzsálembe.¹⁸⁰ A Szeleukidák nem tűrhették, hogy legnagyobb ellenfelük kiterjessze pártfogását Júda felkelőire, akikkel éppen harcban állnak. Démétriosz hadsereget küldött Júda ellen, ezúttal jelentős erőket, és győzelmet aratott; a csatában maga Júda is elesett (160).¹⁸¹

A Makkabeusok / Hasmoneusok:

Mattathiasz / Mattitjáhu (?–167/166)

f i a i¹⁸²

Iudas Makkabai / Júda Makkabi (?–160): “a sereg vezére (*arkhón*)”¹⁸³ (167), főpap¹⁸⁴

Iónathész / Jonátán Apphosz (?–143): “vezér (*arkhón*) és fejedelem (*hégyumenosz*)”¹⁸⁵ (160), főpap (*arkhiereusz*)¹⁸⁶ (156)

Szimón / Simeon Thasszi (?–135/134): “főparancsnok (*sztratégosz*)” (145)¹⁸⁷ / fejedelem (*hégyumenosz*),¹⁸⁸ főpap (143/142), *ethnarkhész*¹⁸⁹ (142)

Eleazar / Eleázár Auaran (meghalt a Bét-Zekharja-i csatában, 164)

Ióannész / Johánán Gaddis (?–160)

S i m e o n f i a

Ióannész Hürkanosz / Johannes Hyrcanus / I. Hürkanosz (?–104): főparancsnok (*hégyumenosz*), * (134–104)

I ó a n n é s z H ü r k a n o s z f i a i

Antigonosz (?–104): ?¹⁹⁰ (104)

Júda / I. Arisztobulosz (?–103): király (*baszileusz*)¹⁹¹ (104–103)

Alexandrosz Iannaios / Jehonátán / Jannaj (125–76): király¹⁹² (103–76)

...¹⁹³

tűnik fel az eszményítő kép, amelyet a Makkabeusok I. könyve (8,12 skk.) fest Róma hűségéről barátai és szövetségesei iránt. Hadi erejük félelmetességének leírásában (8,2 skk.) Szanhéríb / Szín-ahhé-eriba főparancsnokának fenyegetései (Kir. II., 18,19 skk.) visszhangoznak.

¹⁸⁰ Makkabeusok k., I, 8,22.

¹⁸¹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, * (§ 422 skk.); Makkabeusok k., I, 9,6 skk.

¹⁸² Josephus Flaviusnál (*Antiquitates Iudaeorum*, XII, 6,1 / § *) a felsorolás rendje, valószínűleg a születési sorrendnek megfelelően: János, Simeon, Júda, Eleázár, Jonátán. A táblázatban a dinasztikus sorrendet adom.

¹⁸³ Makkabeusok k., I, 2,66.

¹⁸⁴ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 10,6 (§ *).

¹⁸⁵ Makkabeusok k., I, 9,30.

¹⁸⁶ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 2,3 (§ *) (a főpapi tisztség Júda Makkabi halála után négy évig nem volt betöltve; Makkabeusok k., I, 10,20; 12,3 stb.

¹⁸⁷ Makkabeusok k., I, 13,8; 14,27; 14,42 stb.

¹⁸⁸ Makkabeusok k., I, 14,35 stb.

¹⁸⁹ Makkabeusok k., I, 14,47.

¹⁹⁰ Ióannész Hürkanosz öt tekintette örökösének, bevonta az államügyekbe, többi fiát börtönbe zárta. Apjuk halála után Arisztobulosz megölette (104).

¹⁹¹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 11,1 (§ *).

¹⁹² Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 12,1 (§ *).

¹⁹³ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 10,7 (§ 299): összesen 5 fia volt.

I. Arisztobulosz és Alexandrosz Iannaios özvegye
Salome Alexandra (140 k.–67): királynő¹⁹⁴ (76–67)

Alexandrosz Iannaios¹⁹⁵ fiai

II. Hürkanosz (?–30): főpap,¹⁹⁶ *ethnarkhész* (76–67), főpap (63–40),
ethnarkhész (47–40)

II. Arisztobulosz (?–49): király¹⁹⁷ (67–63)

II. Arisztobulosz fiai

Alexandrosz (?–49)¹⁹⁸

Mattitjáhu / Antigonosz: király (40–37)

Alexandrosz gyermekei

III. Arisztobulosz (52 k.–35): főpap (37)

Mírjam / Mariamme (?–29): Heródes király felesége

JONÁTÁN VEZÉR. Jeruzsálemben a helyzet időközben valamelyest egyszerűbbé vált. Alkimosz hozzákezdett a templom átépítéséhez,¹⁹⁹ de a munkálatokat nem tudta befejezni, szélhűdésben meghalt. Júda halála után a felkelők vezetését öccse, Mattitjáhu legfiatalabb fia, Jonátán vette át (161–143/142). A hellénisták ki akarták szorítani a Makkabeusokat a nyilvánosságból. Ők híveikkel ismét behúzódtak a hegyekbe, és kisebb csatározásokban próbálgatták erejüket. Majd ismét nekik kedvezett a szerencse. I. Démétriosz számára nagy kihívást jelentett a trónbitorló Alexandrosz Balasz elleni küzdelem. Nem akarta, hogy más frontot is tartania kelljen. A hellénisták nem voltak elég erősek ahhoz, hogy fölébe kerekedjenek a Makkabeusoknak. Hogy a helyzetet a saját érdekei szerint rendezze, Démétriosz nagy engedményeket tett Jonátánnak.²⁰⁰ Megengedte, hogy hadsereget gyűjtsön, erősítéseket építsen. A hellénisták megütköztek a hirtelen fordulaton, de nem tudtak tenni ellene. Démétriosz rákényszerítette őket, hogy adják ki az Akrában tartott túszaikat. Jonátán visszaköltözött Jeruzsálembé, megerősítette a Templom-hegyet. Egy ideig fenntartotta a szívélyes viszonyt II. Démétriosszal, az még nyomatékosabban udvarolt neki, hogy maga mellett tartsa.²⁰¹ Jonátánt Alexandrosz Balasz is meg akarta nyerni magának, felajánlotta neki “a király barátja (*philosz*)” címet. Az egymással vetélkedő két Szeleukida versengett a támogatásáért. A főpapi tisztség Alkimosz halála óta, már csaknem két éve, betöltetlen volt. Alexandrosz kinevezte Jonátánt főpapnak, és szövetséget kötött vele (151).²⁰² Ősszel, a sátoros ünnepen iktatták be ünnepélyesen tisztségébe.²⁰³ Ezzel az egykori lázadók vezére feljutott a zsidó *establishment* legmagasabb pozíciójába. Alexandrosz Balasz legyőzte

¹⁹⁴ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 16,1 (§ *).

¹⁹⁵ És Salome Alexandra.

¹⁹⁶ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 16,2 (§ *).

¹⁹⁷ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIV, 1,1 (§ *). – II. Arisztobulosz trónra lépésekor fivére, II. Hürkanosz visszavonult a magánéletbe, majd Antipas / Antipatrosz edomi helytartó biztatására III. Aretasz arab / nabateus királyhoz menekült, és az ő segítségével megkísérelte megszerezni magának a királyságot. Uo, XIV, 2.

¹⁹⁸ Feleségül vette II. Hürkanosz leányát (Alexandra).

¹⁹⁹ Makkabeusok k., I, 9,54.

²⁰⁰ Makkabeusok k., I, 10,3 skk.

²⁰¹ Makkabeusok k., I, 10,25 skk.

²⁰² Makkabeusok k., I, 10,20 skk.

²⁰³ Fennmaradt pecsétnyomójának lenyomata, főpapi címével.

Démétrioszt, Jonátán részt vett a trónbitorló király és VI. Ptolemaiosz leánya, Kleopatra (Thea) fényes, királyi esküvőjén Ptolemaiszban (Akko).²⁰⁴ Bíbor köpenyt kapott, a király kinevezte tábornoknak (*sztratégosz*) és a körzet kormányzójának (*meridarkhész*).²⁰⁵

Ptolemaioszok és Szeleukidák egyenrangú partnere: szilárd állami pozíció birtokában Jonátán, nem hagyva fel az Akra ostromával, hódításokba kezdett. Leginkább a tengerpart érdekelte. Joppe / Jáfó kikötője lehetővé tenné számára, hogy a kereskedelmi és utazási forgalmat ellenőrzése alá vonja: a Földközi-tengert összekapcsolja a nabateus karavánok útvonalával, sőt, talán azt is, hogy bekapcsolódják a jövedelmező tengeri kalózkodásba.²⁰⁶ A felkelés vezetőjéből igazi fejedelem lett, pontosabban: függő majdnem-király, aki pártfogója nevében saját hasznára is dolgozhatott. II. Démétriosz elleni harcaiért megkapta Egyiptomtól Ekron városát.²⁰⁷ Amikor VI. Ptolemaiosz a veje, Alexandrosz Balasz ellen fordult, és elindult ellene a koilé-szüriai hadjáratra,²⁰⁸ Jonátán Joppéig elébe ment, és a kíséretében maradt egészen Koilé-Szüria északi határáig, az Eleutherosz (Nahr el-Kebir) folyóig. VI. Ptolemaiosz és Alexandrosz Balasz hirtelen halála²⁰⁹ után már ő maga is II. Démétriosz szövetségét kereste.²¹⁰ Súlyos ajándékokkal elérte, hogy Démétriosz szabad kezét adjon neki az Akra hellénista védőivel szemben. A Szeleukida király megerősítette főpapi tisztségében, adómentességet adott neki, és Judeához csatolt három kerületet Szamareia nem szamaritánus déli részéből.²¹¹ Amikor Alexandrosz Balasz fia, VI. Antiokhosz, illetve gyámja, a fondorlatosan a trónt magának megszerezni akaró Diodotosz Trüphón megjelentek a színen, eleinte Démétriosznak nyújtott katonai segítséget ellenükben,²¹² és segített egy antiokheiai lázadást is leverni. Démétriosz azonban nem volt hajlandó további engedményekre; Jonátán most sem habozott máshoz átpártolni, de az új helyzetben nem találta fel magát. Alkuba bocsátkozott Diodotosz Trüphónnal.²¹³ Az Ptolemaiszban törbe csalta, és megölette (143).²¹⁴

A “GONOSZ FŐPAP”. Az, hogy Jonátán töltötte be a főpapi tisztséget, a hagyományhoz szigorúan ragaszkodó zsidók szemében a törvény áthágását jelentette: a legmagasabb vallási méltóság csak Cádok leszármazottját illette meg. A hászidok határozottan Jonátán ellen fordultak. A holt-tengeri tekercekben²¹⁵ többször említett “gonosz főpap”, akit tisztségének / hivatalának kezdetekor igazságosan (jogosan) szólítottak e néven, de amikor Izráel fölött uralkodott, elhagyta Istent, és hűtlenné vált

²⁰⁴ Makkabeusok k., I, 10,48 skk.

²⁰⁵ Makkabeusok k., I, 10,65.

²⁰⁶ Mint majd később más Haszoneusok. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIV, * (§ 43 sk.).

²⁰⁷ Makkabeusok k., I, 10,67-88.

²⁰⁸ Makkabeusok k., I, 11,1 skk.

²⁰⁹ Makkabeusok k., I, 11,17, illetve 11,18.

²¹⁰ Makkabeusok k., I, 11,20 skk.

²¹¹ Makkabeusok k., I, 11,27.

²¹² Makkabeusok k., I, 11,38 skk.

²¹³ Makkabeusok k., I, 1,54 skk.

²¹⁴ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 6,1 skk. (§ * skk.); Makkabeusok k., I, 12,39.

²¹⁵ “Habakkuk próféta látomásának értelmezése (*peser*)” / Habakkuk-kommentár. – Magyarul: Komoróczy Géza, *Kiáltó szó a pusztában. A holt-tengeri tekercek* (Budapest: Osiris Kiadó, 1998), p. 164 skk. Stb.

a törvény iránt, aki elvette az (idegen) népek (*gojim*) vagyonát, és nyereséget halmozott fel kifosztásukból, de meggyalázta Isten templomát: a qumráni közösség legfőbb ellenfele, aki nem ismerte el “az igazság tanítóját”-t / “az igaz tanító”-t, és üldözte őt: minden valószínűség szerint Jonátán lehetett. Reá illik az is, hogy vérontással építette fel a hamis várost (Jeruzsálem), és hazugságon állította fel a gyülekezetet, Isten azonban az ellenségei kezébe adta, és azok megkínózták. JSS

Hasmoneus dinasztia *^{liv}

SIMEON FEJEDELEM. Simeont (143/142–135/134), Jonátán bátyját, aki addig – bár részt vett a harcokban – fivéréi mögött a háttérben maradt, a nép már Jonátán fogsága idején megválasztotta helyére a vezér tisztségére,²¹⁶ Jonátán halála után már csak ő volt életben a lázadó Mattitjáhu öt fia közül. Simeon tanult öccsének végzetes kudarcából: kereste II. Démétriosz szövetségét; a Szeleukida királynak – Diodotosz Trüphónnal szemben – égetően szüksége volt támogatásra. Simeon visszaverte Diodotosz nagy hadseregének támadását. Démétriosz viszonzásul megerősítette Judea függetlenségét (142).

“Izrael megszabadult a pogányok igájától.”²¹⁷ A felkelés és vezéreinek katonai hatalma átalakult igazi állammá, “a zsidó nép”-ből politikai szervezet lett. Az okmányokat kezdték Simeon uralkodásának éveitől keltezni (170 *AeSe.* = Simeon 1. éve / 142/141).²¹⁸ A nagy gyülekezet (*szünagógé megalé*)²¹⁹ Jeruzsálemben formálisan is megerősítette tisztségeiben (140): fejedelem (*ethnarkhész*), főpap (*arkhiereusz*) és vezér / a hadsereg főparancsnoka (*sztratégosz*) lett, azzal a – vallási értelmű – megkötéssel, hogy ezeket ő tölti be mindaddig, amíg “nem jön el az igazi (*pisztosz*) próféta”.²²⁰ Bíbort és aranyat viselhet, tisztségeit örökletesnek nyilvánították.²²¹ A család ősenek nevét dinasztikus névként (gör. *Aszamónaioi*²²² / lat. *Hasmonaeus*) használták. Apjuknak és az elhunyt testvéreknek díszes sír építményeket emeltek Módeinben.²²³

Simeon ténylegesen király volt. Hatalmát nem papi származás legitímálta, hanem választás, ez szakítás volt a vallási hagyománnyal, még ha a választásban a papi testület is részt vett. Megválasztását és tisztségeit Démétriosz király is jóváhagyta,²²⁴ ez jelentette hatalmának formális elismerését. Jeruzsálemben Simeonnak végre sikerült bevennie az Akrát (141. június),²²⁵ ünnepélyesen – palmaágakat lengetve – vonult be a Szeleukidák által támogatott hellénisták évtizedeken át Jeruzsálem szélén álló, utolsó támaszpontjára, majd lerombolta az erőd minden építményét, sőt, elhordatta magát a magaslatot is. Kiepítette hatalmát Judea egész területén, birtokába került a tengerpart, Jáfó, a fontos kikötő, elfoglalta a Jáfóhoz közeli Gezert is, és a

²¹⁶ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 6,4 (§ *). – Makkabeusok k., I, 13,7 sk.: “a nép”; 14,41: “a zsidók és papjaik”.

²¹⁷ Makkabeusok k., I, 13,41.

²¹⁸ Makkabeusok k., I, 13,42.

²¹⁹ Makkabeusok k., I, 14,28: a papok, a tömeg, a nép előkelői, a vidék vénei.

²²⁰ Makkabeusok k., I, 14,41. – A “próféta” nem más, mint a “felkent (király)”, akinek eljövetele helyreállítja Izrael teljes függetlenségét.

²²¹ Makkabeusok k., I, 14,43, illetve 49, resp.

²²² Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XII, 6,1 és *passim*; *Bellum Iudaicum*, I, 1,3 stb. A Makkabeusok könyve nem ismeri. A héb. *Hasmon (gör. *Aszamón*) ismeretlen.

²²³ Makkabeusok k., I, 13,25 skk.

²²⁴ Makkabeusok k., I, 14,38 skk.

²²⁵ Makkabeusok k., I, 13,49 skk.

városban zsidó lakosságot telepített le.^{lv} Kapcsolatokat keresett a zsidó diaszporával: a más országokban élő közösségeket felszólította, hogy tartsák meg ők is a három nagy, “sátoros” ünnepet.²²⁶ Megújította Judea korábbi szerződését Rómával,^{lvi} és új szerződést kötött Spártával.²²⁷ Mindkét államtól bronz táblán hozták meg a követek a megerősítő okmányt, ezeket Jeruzsálemben felolvasták a népgyűlés (*ekklészia*) előtt. Simeon érdemeit ugyancsak bronz táblán, feliratban rögzítették, a táblát egy oszlopra rögzítve kifüggesztették a Cijjon hegyén.²²⁸ Róma levélben²²⁹ kérte fel a Földközi-tenger keleti medencéjének számos városát, hogy adják ki Simeonnak a náluk tartózkodó zsidó menekülteket, Simeon hellénista ellenfeleit.

II. Démétriosz párthus fogsága idején öccse, VII. Antiokhosz még hazatérése előtt levélben²³⁰ jóváhagyta az elődei által Judeának megadott jogokat, és megadta Simeonnak az önálló pénzverés jogát is, később azonban, látván, hogy Simeon egyáltalán nem mérsékli önállósági törekvéseit, visszavonta engedményeit, és hadsereget küldött Judea meghódítására. Jáfó, Gezer és a jeruzsálemi Akra átadását követelte. Fővezére, Kendebaiosz vereséget szenvedett Simeon fiaitól.²³¹ Az idős főpap-királyt veje, Jeriho hatalomra törő kormányzója (Ptolemaiosz), áruló módon, egy lakoma során, két fiával együtt megölte (135/134).²³² A Makkabeusok I. könyve zsoldtár jellegű dicsérő éneket közöl Simeonra.²³³

HÜRKANOSZ FŐPAP-KIRÁLY. Ióannész Hürkanosz / I. Hürkanosz (135/134–104), Simeon harmadik fia, Gezer kormányzója, apja halála után viszonylag simán vette át a főpap-királyságot. Bosszút állt apja és fivérei gyilkosán. Mindjárt uralkodása elején védekeznie kellett VII. Antiokhosz támadásával szemben. A király, hogy megtorolja Kendebaiosz vereségét, és megfékezze Simeon terjeszkedő politikáját, lerohanta Judeát, és körülfalta Jeruzsálemet. Ostromgépeket is alkalmazott. Amikor a bent lévőknek már minden készletük kimerült,²³⁴ Ióannész Hürkanosz, hogy enyhítsen az ínségen, kihajtotta a városból mindazokat, akik nem voltak alkalmasak a harcra. Antiokhosz azonban nem engedett át az ostromgyűrűn senkit, és Ióannész a sátoros ünnepre (*szukkot*) kénytelen-kelletlen visszafogadta őket. A Szeleukida király – tiszteletben tartva a zsidó vallási szokásokat – beküldött a városba mindent, ami az ünnepen szükséges volt a templomi áldozathoz. Hosszú ostrom után, a védőket kiéheztetve elfoglalta Jeruzsálemet.²³⁵

A legyőzött Ióannész kénytelen volt lemondani Jáfó kikötőjéről, és lebontani a városfal párkányzatát. Tűszokat is adott Antiokhosznak. A győztes a zsidó

---

²²⁶ A három “sátoros” vagy zarándok-ünnep, amelyeken Júda / Judea lakossága Jeruzsálemben ment, és áldozatot mutatott be a templomban: *peszah*, *sávuot* és *szukkot*.

²²⁷ Makkabeusok k., I, 14,16 skk.

²²⁸ Makkabeusok k., I, 14,26 skk. – Mindkettő hellénisztikus szokás volt, jóllehet vallási konnotáció nélkül.

²²⁹ Makkabeusok k., I, 15,19 skk.

²³⁰ Makkabeusok k., I, 15,1 skk.

²³¹ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 7,3 (§ *).

²³² Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 7,4 (§ 228); Makkabeusok k., I, 16,11 skk.

²³³ I, 14,4-15.

²³⁴ A Makkabeusok I. könyve (6,53) szerint szombat-év volt, abban az évben nem művelték meg a földeket, nem volt termés. Az adat kronológiailag nem ellenőrizhető.

²³⁵ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 8,2 (§ 242 sk.).

vallásgyakorlatot nem korlátozta.²³⁶ Szüksége volt a zsidók segítségére. Hürkanoszt magával vitte Keletre a párthus hadjáratra, ő maga nem tért vissza, de Hürkanosz megmenekült (129), hazahozta hadseregét,²³⁷ és otthon újjult erővel kezdett új harcokba. Kifosztotta Dávid király sírját,²³⁸ az onnan szerzett ezüstön idegen (nem zsidó) zsoldosokat fogadott. Elfoglalta Idumaiát (Edom), és lakosságát erőszakkal judaizálta; az ősi ellenség Judea szerves részévé vált, territoriális és kulturális–vallási értelemben egyaránt, anélkül, hogy a régi bizalmatlanság vagy ellenszenv eloszlott volna vele szemben.²³⁹ Meg akarta hódítani a szamaritánusokat is, a Garizim-hegyen lerombolta a JHVH-templomot (128), de azok templomuk nélkül sem csatlakoztak Jeruzsálemhez: ezután a szabad ég alatt vagy imateremben tartották szertartásaikat. A szíriai térség két Szeleukida királyát, VIII. Antiokhoszt és IX. Antiokhoszt, a féltestvéreket, lekötötték az egymás elleni harcok, nem tudták megakadályozni, hogy Ióannész elfoglalja az északi területek két legjelentősebb városát, Sómrónt (*Szamareia*) (107) és Szküthopoliszt (Bét-Seán). Megújította a szövetséget Rómával.²⁴⁰ Királyhoz illően, uralkodása alatt udvari krónikát vezettek.²⁴¹

Dávid sírjának feltörése, az idegen zsoldosok, a kiépülő állami hatalom és diplomácia, de legfőképpen a király főpapi tisztsége a hászidok – a farizeusok – szemében mind azt jelentette, hogy Ióannész eltávolodott a Makkabeusok eredeti eszméitől. Ők maguk egyébként sem háborúktól várták a felszabadulást az idegen uralom alól: Dávid felkentjétől. Egy alkalommal egyikük nyíltan megtámadta Ióannészt, szemére vetve, hogy nem méltó a főpapi méltóságra.²⁴² A belső feszültség végül a farizeusok felkelésében robbant ki; a király csak zsoldosai segítségével tudta leverni őket, idegen katonákat vetett be saját népe ellen. Szakitott addigi táborával, és a hászidok helyett a szaddukeusokhoz csatlakozott; a vagyonos, a hellénisztikus világiasság bizonyos elemeitől nem visszariadó, és főként az írott törvényhez ragaszkodó, de a szóbeli tant elutasító papi rétegnek érdeke fűződött a konszolidált politikai rendszer fenntartásához.

Josephus Flavius jellemzése szerint Ióannész uralkodása volt a Hasmoneus dinasztia fénykora. “Isten három nagy kegyelemre méltatta: uralkodója lett népének, viselte a főpapi méltóságot, és megkapta a próféta adományát.”²⁴³ Ióannész konszolidálnak látszó uralkodását súlyos válságok terhelték. A holt-tengeri iratok²⁴⁴ “Jeruzsálem utolsó papjai” egyikének nevezik. Jeruzsálem mellett hellénisztikus stílusú síremléke épült. Fiai héber nevük mellett rendre görög nevet is viseltek; ez a külsőség éppen azt jelezte, ami ellen a farizeusok tiltakoztak: a hellénista politika visszatérését.

---

²³⁶ A zsidók ezért az *Euszebész*, ‘jámbor’, melléknevet adták neki. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 8,2 (§ *).

²³⁷ Talán csak a Hürkania / a párthusok elleni hadjárat után vette fel a Hürkanosz nevet.

²³⁸ Hogy pontosan fogalmazzak: egy sírt, amelyet gazdag sírmellékletei miatt a kortársak Dávid király sírjának tartottak.

²³⁹ Heródes ellen rendre felhozták “edomi” származását.

²⁴⁰ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 9,2 (§ 260 skk.); XIV, 10,22 (§ 248 skk.). – Róma szerződése a cliens-királyokkal mindig személyre szóltak, az új uralkodónak meg kellett újítania őket.

²⁴¹ Makkabeusok k., I, 16,24.

²⁴² Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 10,5 sk.

²⁴³ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 10, 7 (§ 299).

²⁴⁴ Habakkuk-kommentár.

A KIRÁLY CÍM. Ióannész idősebb fia, Júda / I. Arisztobulosz (Philhellén)²⁴⁵ (104–103), apja halála után formálisan megváltoztatta az addigi államformát, a főpapkirályságot, és felvéve a diadémát, a királyi címet (*baszileusz*) kezdte használni. Anyját, akit még Ióannész tett meg régensnek, és fivérét, Antigonoszt, akiben vetélytársat látott, rövid úton eltette láb alól, és börtönbe vetette több más rokonát. Véresen kezdődő uralkodásának hirtelen halála vetett véget.

Alexandrosz Iannaios²⁴⁶ (103–76), aki Arisztobulosz halála után szabadult ki a börtönből, feleségül vette sógornőjét, fivére özvegyét,²⁴⁷ Salome Alexandrát. A görög stílusú uralmat a vallási hagyományhoz ragaszkodók egyre kevésbé viselték el. Talán összefügg az ellentétek kiéleződésével, hogy Alexandrosz volt az első Hasmonaeus, aki már pénzein is használta – kétnyelvű feliratban is – a “király” (héb. MLK / *melekh* / gör. *baszileusz*) címet.²⁴⁸ A rabbinikus irodalomban egy anekdotikus színezetű történet – beszélgetés a király és feleségének fivére, Simeon ben Setah²⁴⁹ között – jelzi a hászidok, illetve most jelentős erővé alakuló, a társadalomból kivonulni nem akaró irányzatuk, a farizeusok fenntartásait.²⁵⁰ Az egyik sátoros ünnepen (*szukkot*), amelyet mint főpap vezetett, Alexandroszt a gyülekezet tagjai etroggal²⁵¹ dobálták meg.²⁵² I^{vii} A király zsoldosai ezután állítólag 6 000 embert akasztottak fel.

Alexandrosz minden erővel üldözte a farizeusokat; a mintegy 6 éven át tartó belső háborúban, amelyben kis-ázsiai zsoldosokat is felhasznált, Josephus Flavius szerint tízezreket (50 000) ölt meg vagy száműzött közülük.²⁵³ Ellenfelei III. Démétriosz (Eukairosz / Akairosz²⁵³) damaszkuszi Szeleukida király (95–87)²⁵⁴ segítségével folyomadtak ellene, a zsidók Szikhemnél saját királyukat a Szeleukida király segítségével győzték le (88).²⁵⁵ Bosszúból, miközben háremének nőivel együtt lakomázott, állítólag mintegy 800 embert feszítettett keresztre,²⁵⁶ és amíg szenvedtek, szemük láttára feleségeiket és gyermekeiket is leölette.²⁵⁷ Rokonszenve a szaddukeusok felé fordult, tőlük kért támogatást.

Uralkodását külső és belső háborúk sorozata jellemzi. A Jordántól keletre háborút viselt III. Arethasz (87–62) arab / nabateus király ellen (83–80), és meghódította Gaulanitisz nagyob részét, ezzel az ország határait északkeleten minden korábnál messzebbre terjesztette ki. Nagy területeket csatolt Judeához, különösen a Jordántól keletre eső térségben.²⁵⁸ Királysága magában foglalta az egykori Judea és Izráel szinte egész területét, a Gaulanitisztól (Golan) a Negevig, a tengerpartot is, csupán Asqalon

²⁴⁵ A melléknév fél évszázaddal a Makkabeus felkelés után bizonyára furcsán hangzott. Arisztobulosz nyilván a hellénisztikus világhoz való közeledés gesztusának szánta.

²⁴⁶ A Jehonátán / Jonátán név héber becéző alakja (Jannaj), görögösen.

²⁴⁷ Deut. 25,5 sk. előírásának megfelelően (levirátus).

²⁴⁸ Címe a Makkabeusok I. könyvében: 2,3; a királyi diadéma: uo, 8,4. – A zsidó hagyomány szerint király csak Dávid házából származhat.

²⁴⁹ bT Berakhot, 48A; jT Berakhot, 7,2 (11B); Berésit Rabba, 91,3.

²⁵⁰ A király szemére veti sógorának, aki addig rejtőzködött előle, hogy sohasem foglalja áldásba a nevét.

²⁵¹ Citrusgyümölcs, a sátoros ünnep szertartásának egyik kelléke.

²⁵² Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 13,5 (§ 372); M Szukkot, 4,9 stb.

²⁵³ Gúnynév: ‘szerencsétlen’, ‘balszerencés’.

²⁵⁴ VIII. Antiokhosz fia. – Párthus fogságban, II. Mithradatész király vendégeként halt meg.

²⁵⁵ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 13,5–14,1; 14,4 (§ *).

²⁵⁶ A keresztre feszítés az állam elleni súlyos bűnök szokásos büntetése volt.

²⁵⁷ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 14,2 (§ 380 skk.); *Bellum Iudaicum*, I, * (§ 96 skk.).

maradt ki belőle. Valószínűleg ő kezdte meg a Holt-tenger partján Maszáda szikla-fennsíkján az erőd kiépítését.

Alexandrosz Iannaiosz maláriában / a mértéktelen italozástól szerzett betegségben halt meg. A holt-tengeri tekercek egyike²⁵⁸ megvetően “tomboló fiatal oroszlán”-nak nevezi. A zsidó hagyományban átok kíséri a nevét.

SALOME KIRÁLYNŐ. Második férjének halála után az akkor már nem fiatal, de magabiztos és erélyes özvegy, Salome Alexandra²⁵⁹ maga vette át a királyi hatalmat (76–67).²⁶⁰ Nő lévén, főpap nem lehetett, ezért ezt a méltóságot fiára, (II.) Hürkanoszra ruházta. Férje végakarátának megfelelően kezdetől gyakorlatilag minden kényes kérdést ráhagyott a farizeusokra.²⁶¹ Rendet teremtett az országban. Másik fia, Arisztobulosz azonban inkább a szaddukeusokhoz húzott, a két vallási irányzat szembekerült egymással, és a királynő két fiának eltérő rokonszenve a hatalmi síkra toltta fel a vallási vélemény-különbségeket. A szaddukeusok ellene voltak annak, hogy az élet minden területén a farizeusok szigorú véleménye érvényesüljön. Támogatásukkal Arisztobulosz több erődöt elfoglalt az ország területén. Ez mintegy előkészítette a következő évek hatalmi viszályát. Tigranész Judeát is fenyegető terjeszkedésétől *^{lx} Salomét csak Lucullus armeniai győzelme (69) mentette meg.

Két fia, II. Hürkanosz és II. Arisztobulosz anyjuk halála után azonnal fegyverrel támadt egymásra. Jerihónál Arisztobulosz győzött, és Hürkanosz nemcsak hatalmi igényéről mondott le: a főpapi tisztséget is átadta fivérének. De nem adta fel: Idumaea katonai parancsnoka (*sztratégosz*), Antipatrosz, a későbbi Heródes király apja kintartásra biztatta, és Arethasz szövetségébe ajánlotta. Arethasz megtámadta Arisztobuloszt, és Hürkanossal ostrom alá vette Jeruzsálemben a Templom-hegyet (Cijjon), ahová a király, első veresége után, bezárkózott.

RÓMA ÁRNYÉKA. Ekkor azonban Pompeius már “a kapuk előtt” állt. Féltestvére, Scaurus, aki később majd a provincia kormányzója lett, az Arisztobulosztól kapott tetemes összegű ajándék viszonzásául felszabadította a Templom-hegyet az ostrom alól (64). Nem sokkal később (63) a Tigranészt legyőző Pompeius Damaszkuszban sorra fogadta az egymással viszályban álló és az ő támogatásáért folyamodó zsidó küldöttségeket: Arisztobuloszt, Hürkanoszt és a mindkettejükkel szemben álló “nép” követeit. Utóbbiak határozottan a királyság ellen nyilatkoztak. Hürkanosz még tengeri kalózkodással is megvádolta Arisztobuloszt: ennyi elég is volt Pompeiusnak. Felszólította Arisztobuloszt, hogy adja át a várait a rómaiaknak, és amikor az ellenállt, Pompeius katonai erővel vetett véget a testvérek viszályának. Jeruzsálem elfoglalása után Arisztobuloszt gyermekeivel együtt fogolyként vitte Rómába,²⁶² triumphusán (61) ők is a foglyok között vonultak fel,²⁶³ a király Pompeius szekere előtt.²⁶⁴

---

²⁵⁸ “Magyarázat (*peser*) Náhum könyvéhez.” – A szöveg, amely megnevezi [Démé]trioszt, “Jánán királyá”-t, és utal az “elevenen felfüggesztett emberek”-re, biztosan Alexandrosz Iannaiosz korára vonatkozik.

²⁵⁹ A zsidó hagyományban: *Selomcijjon malkha*; gör. *Szalina / Szalampszio*.

²⁶⁰ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 16 (§ * skk.).

²⁶¹ Alexandrosz Iannaioszt a farizeusok pompás temetéssel tisztelték meg.

²⁶² Alexandrosznak útközben sikerült megszöknie. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIV, 4,5 (§ 77 skk.); *Bellum Iudaicum*, I, 7,7 (§ 137 sk.).

²⁶³ Arisztobulosz további sorsa is viszontagságos volt. A fogságból 7 év után megszökött, hogy Judeában ismét magához ragadja a hatalmat; kudarcot vallott, Aulus Gabinius (Syria helytartója) foglyul ejtette (56); évek múltán Iulius Caesar szabadon engedte (49), önös érdekből: hogy Judeában ő vezesse a Pompeius elleni harcot (Dio Cassius, XLI, 18,1), de még

Az újonnan felállított *Syria provincia* első kormányzója Marcus Aemilius Scaurus lett (65–62), *proquestor propraetor* rangban.²⁶⁵ Pompeius a tengerparton és a Jordántól keletre eső területeken a görög városoknak szabadságot (*eleutheria*) és önrendelkezést (*autonomia*) adott, ezzel egyidejűleg elcsatolta Judeától, és Scaurus fennhatósága alá rendelte őket. Az ország maradékában helyreállította Hürkanosz főpapi hatalmát, de adót rótt ki rá. Iulius Caesar visszaadta Hürkanosznak az *ethnarkhész* címet, és mindkét tisztségét örökletessé nyilvánította, megengedte Jeruzsálem falainak helyreállítását, országához visszacsatolta a tengerparti síkságot és Jáfó kikötőjét. Az országra kivetett adó alól a 7. évben (szombat-év) * (47) felmentést adott. Az ország erős embere az edomi (Idumaia) Antipatrosz volt, rangja (*epitroposz / procurator*) azt jelentette, hogy ő rendelkezett a hadsereg felett. Két fiát, Phaszaélt és Héródész / Heródest tábornokká (*sztratégosz*) nevezte ki, az előbbi Jeruzsálemben, utóbbit az északi területekre (Galilea). Pakórosz párthus király Róma elleni hadjárata elsodorította Róma szövetségeseit is, véget vetett Hürkanosz uralkodásának. A párthusok Hürkanosznak a fülét is levágták, hogy a zsidó vallási törvény értelmében soha többé ne tölthesse be a főpapi méltóságot. Phaszaél öngyilkos lett, Heródes Rómába menekült.

Antigonosz, II. Arisztobulosz fia apjával együtt kétszer került fogolyként Rómába, de őt apjánál hamarabb szabadon bocsátották. A párthusok támadásakor, az ő segítségével, király lett (40–37), pénzeinek héber feliratában azonban főpapi címét használta. Az utolsó Makkabeus / Hasmoneus királyt Heródes a rómaiak segítségével legyőzte, és Antiokheiában kivégeztette.²⁶⁶ Mindenesetre, Antigonosz nyomán Heródes is használta a “király” címet (lat. *rex*).²⁶⁷ A Szeleukidák megsemmisítése után ezzel Heródes – és általa Róma – a Szeleukidák utolsó “*cliens*”-ét / ellenfelét is eltávolította útjából. Egy dinasztianak, ha nem meddősége miatt hal ki, nehéz magját szakítani. A Makkabeusok / Hasmoneusok történetéből most már nem sok volt hátra. Heródesnek eleinte – legitimációjához – fontos volt a Hasmoneus kapcsolat. Antigonosz unokaöccsét (Alexandrosz és Alexandra fiát), a délceg (III.) Arisztobuloszt kinevezte főpappnak, gyönyörű unokahúgát, Mirjam / Mariammét pedig feleségül vette; de csakhamar mindkettejüktől kegyetlenül megszabadult.²⁶⁸

Rómában tartózkodott, amikor Pompeius hívei megmérgezték. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIII, 16; XIV, 6; 7,4; *Bellum Iudaicum*, I, 5–9.

²⁶⁴ Plutarkhosz, *Párhuzamos életrajzok*: “Pompeius”, 45; Plinius, *Naturalis historia*, VII, 26 (§ 98) stb.

²⁶⁵ Appianos, *Szüriaké*, 51 (§ 255); Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIV, 4,5 (§ 79).

²⁶⁶ Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIV, 13–16 (§ *); XV, 1,2 (§ *); *Bellum Iudaicum*, I, 13–18 (§ *); Dio Cassius, XLIX, 22,6.

²⁶⁷ Rómától kapott hivatalos címe: “*rex socius et amicus populi Romani*.”

²⁶⁸ III. Arisztobuloszt a nép kedvelte; a népszerűségét irigylő Heródes egy sátoros ünnepen (35) bizalmas embereivel belefojtatta a Holt-tengerbe. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XV, 2,5–3,3 (§ *); *Bellum Iudaicum*, I, 22,2 (§ 437). – Mirjamot szenvedélyes szerelmi gyűlöletében kivégeztette (29), mint majd oly sok más rokonát. Josephus Flavius, *Antiquitates Iudaeorum*, XIV, * (§ 300), * (§ 467); XV, 7,4 skk. (§ 218 skk.); *Bellum Iudaicum*, I, 22,3 skk. (§ 438 skk.).

- ⁱ **Judea története a hellénisztikus korban:** Emil Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.–A.D. 135)*. A new English version revised and edited by Geza Vermes & Fergus Millar, I–II–III/1–2 (Edinburgh: T. & T. Clark Ltd., 1973, 1979, 1986, 1987, resp.); Hendrik Jagersma, *A History of Israel from Alexander the Great to Bar Kochba* (London: SCM Press, 1985); Elias J. Bickerman, *The Jews in the Greek Age* (Cambridge, MA – London: Harvard University Press, 1988); William D. Davies & Louis Finkelstein, Eds., *The Cambridge History of Judaism, II: The Hellenistic Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Peter Schäfer, *The History of the Jews in the Greco-Roman World* (London – New York: Routledge, 2003). – Arnaldo D. Momigliano, *Alien Wisdom. The Limits of Hellenization* (Cambridge: Cambridge University Press, 1975). – Dov Gera, *Judaea and the mediterranean Politics, 219 to 161 B.C.E.* (Brill’s Series in Jewish Studies, 8) (Leiden: E. J. Brill, 1997).
- ⁱⁱ Victor Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews* (Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1959), pp. 97–122: “Greeks, Jews and Romans from Antiochus III to Pompey.”
- ⁱⁱⁱ Victor A. Tcherikover & Alexander Fuks, *Corpus papyrorum Judaicarum*, I (Cambridge, MA: Harvard University Press / Magnes Press, 1957), pp. 115–146.
- ^{iv} Siegfried Mittmann, “Zenon im Ostjordanland”, in: Arnulf Kuschke & Ernst Kutsch, Hrsg., *Archäologie und Altes Testament. Festschrift Kurt Galling...* (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1970), pp. 199–210.
- ^v Jonas C. Greenfield, “The Language of Palestine, 200 B.C.E.–200 C.E.”, in: Herbert H. Paper, Ed., *Jewish Languages: Themes and Variations* (Cambridge, MA: Association for Jewish Studies, 1978), pp. 143–154. – Bernard Spolsky, “Triglossia and Literacy in Jewish Palestine of the [i. sz.] First Century”, *International Journal of the Sociology of Language*, 42 (1983), pp. 95–109; uő, “Jewish Multilingualism in the First Century: An Essay in Historical Sociolinguistics”, in: Joshua A. Fishman, Ed., *Readings in the Sociology of Jewish Languages* (Contributions to the Sociology of Jewish Languages, 1) (Leiden: E. J. Brill, 1985), pp. 35–51. – Bernard Spolsky & Robert L. Cooper, *The Languages of Jerusalem* (Oxford Studies in Language Contact) (Oxford: Clarendon Press, 1991).
- ^{vi} **Zsidó hellénizmus:** Saul Lieberman, *Greek in Jewish Palestine* (New York: Jewish Theological Seminary, 1942; New York: Feldheim, 1965); uő, *Hellenism in Jewish Palestine* (New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1950, 1962²). – Martin Hengel, *Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas bis zur Mitte des 2. Jahrhunderts v. Chr.* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 10) (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1969, 1973²) / *Judaism and Hellenism: Studies in Their Encounter in Palestine during the Early Hellenistic Period*, I–II (London: SCM Press – Philadelphia: Fortress Press, 1974); uő, *Juden, Griechen und Barbaren. Aspekte der Hellenisierung des Judentums in vorchristlicher Zeit* (Stuttgarter Bibelstudien, 76) (Stuttgart: KBW Verlag, 1976) / *Jews, Greeks and Barbarians: Aspects of the Hellenization of Judaism in the Pre-Christian Period* (London: SCM Press – Philadelphia: Fortress Press, 1980).
- ^{vii} Pieter W. van der Horst, “Greek in Jewish Palestine in Light of Jewish Epigraphy”, in: John J. Collins & Gregory E. Sterling, Eds., *Hellenism in the Land of Israel* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2001), pp. 154–174.
- ^{viii} Erich S. Gruen, *Heritage and Hellenism: The Reinvention of Jewish Tradition* (Hellenistic Culture and Society, 30) (Berkeley, CA – London: University of California Press, 1998, 2002²).
- ^{ix} Elias J. Bickerman, “The Septuagint as a Translation”, *Proceedings of the American Academy of Jewish Research*, 28 (1959), pp. 1–39; új lenyomatban in: uő, *Studies in Jewish and Christian History*, I (Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums, 9, I) (Leiden: E. J. Brill, 1976), pp. 167–200.

-
- ^x Shaye J. D. Cohen, *The Beginnings of Jewishness* (Berkeley: University of California Press, 1999).
- ^{xi} Joseph Blenkinsopp, “The Judaean Priesthood during the Neo-Babylonian and Achaemenid Periods: A Hypothetical Reconstruction”, *Catholic Biblical Quarterly*, 60 (1998), pp. 25–43.
- ^{xii} Dan P. Barag, “Some Notes on a Silver Coin of Johanan the High Priest”, *Biblical Archaeologist*, 48 (1985), pp. 166–168; uő, “A Silver Coin of Yohanan the High Priest and the Coinage of Judea in the Fourth Century B.C.”, *Israel Numismatic Journal*, 9 (1986–1987), pp. 4–21.
- ^{xiii} Arnold Spaer, “Jaddua the High Priest?”, *Israel Numismatic Journal*, 9 (1986–1987), pp. 1–3.
- ^{xiv} George F. Moore, “Simon the Righteous”, in: George Alexander Kohut, Ed., *Jewish Studies in Memory of Israel Abrahams* (New York: Press of the Jewish Institute of Religion, 1927; reprint, New York: Arno Press, 1980), pp. 348–364.
- ^{xv} William D. Davies & Louis Finkelstein, Eds., *The Cambridge History of Judaism, II: The Hellenistic Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), pp. 229–244; Louis Finkelstein, “The Men of the Great Synagogue (circa 400–170 B.C.E.)”; pp. 245–277; uő, “Pharisaic Leadership after the Great Synagogue (170 B.C.E.–135 C.E.)”.
- ^{xvi} **Tobiadák**: Benjamin Mazar, “The Tobiads”, *Israel Exploration Journal*, 7 (1957), pp. 137–145, 227–238; Jonathan A. Goldstein, “The Tales of the Tobiads”, in: Jacob Neusner, Ed., *Christianity, Judaism and Other Greco-Roman Cults: Studies for Morton Smith at Sixty*, III (Studies in Judaism in Late Antiquity, 12) (Leiden: E. J. Brill, 1975), pp. 85–123.
- ^{xvii} Adolph Büchler, *Die Tobiaden und die Oniaden im II. Makkabäerbuche und in der verwandten jüdisch-hellenistischen Literatur. Untersuchungen zur Geschichte der Juden von 220–160 und zur jüdisch-hellenistischen Litteratur* (Jahresbericht der Israelitisch-theologischen Lehranstalt, 6) (Wien: Alfred Hölder, 1899; reprint, Hildesheim: Georg Olms, 1975).
- ^{xviii} E. Galili, “Raphia, 217 B.C.E., Revisited”, *Scripta Classica Israelica*, 3 (1976–1977), pp. 52–126.
- ^{xix} Joseph Sievers, *Synopsis of the Greek Sources for the Hasmonean Period: 1–2 Maccabees and Josephus, War 1 and Antiquities 12–14* (Subsidia Biblica, 20) (Roma: Editrice Pontificio Istituto Biblico, 2001).
- ^{xx} Albrecht Alt, “Zu Antiochos’ III. Erlaß für Jerusalem”, *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 57 (1939), pp. 283–285; Elie Bickerman [Elias J. Bickerman], “La Charte séleucide de Jérusalem”, *Revue des Études Juives*, 100 (1935), pp. 4–35; új lenyomatban in: uő, *Studies in Jewish and Christian History*, II (Arbeiten zur Geschichte des antiken Judentums und des Urchristentums, 9, II) (Leiden: E. J. Brill, 1980), pp. 44–85 / “Der seleukidische Freibrief für Jerusalem”, in: Abraham Schalit, Hrsg., *Zur Josephus-Forschung* (Wege der Forschung, 84) (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973), pp. 205–240.
- ^{xxi} Martin Hengel, “Jerusalem als jüdische und hellenistische Stadt”, in: uő, *Judaica, Hellenistica et Christiana. Kleine Schriften*, II (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament, 109) (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1999), pp. 115–156.
- ^{xxii} Robert Doran, “Jason’s Gymnasium”, in: Harold W. Attridge, John J. Collins & Thomas H. Tobin, Eds., *Of Scribes and Scrolls: Studies in the Hebrew Bible, Intertestamental Judaism and Christian Origins Presented to John Strugnell* (College Theology Society Studies in Religion, 5) (Lanham, MD: University Press of America, 1990), pp. 99–109; uő, “The High Cost of a Good Education”, in: John J. Collins & Gregory E. Sterling, Eds., *Hellenism in the Land of Israel* (Notre Dame, IN: University of Notre Dame Press, 2001), pp. 94–115.
- ^{xxiii} L. R. Rahmani, “Jason’s Tomb”, *Israel Exploration Journal*, 17 (1967), pp. 61–100.
- ^{xxiv} Harold H. Rowley, “Menelaus and the Abomination of Desolation”, in: *Studia orientalia Ioanni Pedersen (...) dicata* (Copenhagen: Einar Munksgaard, 1953), pp. 303–315.

-
- ^{xxv} Morton Smith, *Palestinian Parties and Politics That Shaped the Old Testament* (New York: Columbia University Press, 1971); Matthias Konradt & Ulrike Steinert, Hrsg., *Ethos und Identität. Einheit und Vielfalt des Judentums in hellenistisch-römischer Zeit* (Studien zu Judentum und Christentum) (Paderborn, etc.: Ferdinand Schöningh, 2002).
- ^{xxvi} S. Safrai, “Teaching of Pietists in Mishnaic Literature”, *Journal of Jewish Studies*, 16 (1965), pp. 15–33.
- ^{xxvii} P. Davies, “Hasidim in the Maccabean Period”, *Journal of Jewish Studies*, 28 (1977), pp. 127–140.
- ^{xxviii} Kurt Schubert, *Die jüdischen Religionsparteien im neutestamentlichen Zeitalter* (Stuttgarter Bibelstudien, 43) (Stuttgart: Verlag Katholisches Bibelwerk, 1970); Albert I. Baumgarten, *The Flourishing of Jewish Sects in the Maccabean Era: An Interpretation* (Journal for the Study of Judaism, Supplements, 55) (Leiden: Brill, 1997).
- ^{xxix} Ellis Rivkin, “Defining the Pharisees”, *Hebrew Union College Annual*, 40–41 (1969–1970), pp. 205–249; Jacob Neusner, *From Politics to Piety. The Emergence of Pharisaic Judaism* (Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1972, 1979²).
- ^{xxx} Jacob Neusner, “Josephus’ Pharisees”, in: Jan Bergman, K. Drynjev & Helmer Ringgren, Eds., *Ex orbe religionum. Studia Geo Widengren (...) oblata...*, I (Studies in the History of Religions, 21) (Lugduni Batavorum: E. J. Brill, MCMLXXII), pp. 224–244; Steve Mason, *Flavius Josephus on the Pharisees: A Composition-critical Study* (Studia post-Biblica, 39) (Leiden, etc.: Brill, 1991).
- ^{xxxi} Morton Smith, “Zealots and Sicarii: Their Origin and Relation”, *Harvard Theological Review*, 64 (1971), pp. 1–19.
- ^{xxxii} Helmut Kienle, *Der Gott auf dem Flügelrad: Zu den ungelösten Fragen der „synkretistischen“ Münze BMC Palestine S. 181, Nr. 29* (Göttinger Orientforschungen, VI, 7) (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1975).
- ^{xxxiii} E. F. Campbell, * “Jewish Shrines of the Hellenistic and Persian Periods”, in: F. M. Cross, Ed., *Symposia Celebrating the Seventy-fifth Anniversary of the Founding of the American Schools of Oriental Research* (Cambridge, MA: *, 1979), pp. *.
- ^{xxxiv} Yohanan Aharoni, “Trial Excavations at the »Solar Shrine« at Lachish”, *Israel Exploration Journal*, 18 (1968), pp. 157–169.
- ^{xxxv} Paul W. Lapp, “The Second and Third Campaigns at ‘Arâq el-Emîr”, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, no. 171 (1963), pp. 8–39.
- ^{xxxvi} **Samaritanusok**: A. D. Crown, Ed., *The Samaritans* (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1989).
- ^{xxxvii} Paul W. Lapp & Nancy L. Lapp, Eds., *Discoveries in the Wadi ed-Daliyeh* (Annual of the American Schools of Oriental Research, 41) (Cambridge, MA: The American Schools of Oriental Research, 1974); Frank M. Cross, “A Report on the Samaria Papyri”, in: John A. Emerton, Ed., *Congress Volume, Jerusalem, 1986* (Vetus Testamentum, Supplement, 40) (Leiden: E. J. Brill, 1988), pp. 17–26; M. J. Winn Leith, Ed., *Wadi Daliyeh, I: The Wadi Daliyeh Seal Impressions* (Discoveries in the Judaean Desert, 24) (Oxford: Clarendon Press, 1997).
- ^{xxxviii} G. Ernest Wright, *Shechem: The Biography of a Biblical City* (London. Duckworth – New York: *, 1965), p. 170 skk.: “The Samaritans at Shechem.”
- ^{xxxix} Ferdinand Dexinger, “Limits of Tolerance in Judaism: The Samaritan Example”, in: Ed Parish Sanders, Ed., *Jewish and Christian Self-definition, II: Aspects of Judaism in the Graeco-Roman period* (London: SCM Press, 1980 – Philadelphia: Fortress Press, 1981), pp. 88–114.
- ^{xl} Yoram Tsafrir, “The Location of the Seleucid Akra in Jerusalem”, *Revue Biblique*, 82 (1975), pp. 501–521.
- ^{xli} * Carl H. Kraeling, “The Jewish Community at Antioch”, *Journal of Biblical Literature*, 51 (1932), pp. 130–160.

- ^{xlii} Abraham Schalit, “Die Denkschrift der Samaritaner an König Antiochos Epiphanes zu Beginn der großen Verfolgung der jüdischen Religion im Jahre 167 v. Chr.,” *Annual of the Swedish Theological Institute*, 8 (1970–1971), pp. 131–183.
- ^{xliii} Elias J. Bickermann [Bickerman], *Der Gott der Makkabäer. Untersuchungen über Sinn und Ursprung der makkabäischen Erhebung* (Berlin: Schocken Verlag, 1937) / *The God of the Maccabees: Studies on the Meaning and Origin of the Maccabean Revolt* (Studies in Judaism in Late Antiquity, 32) (Leiden: E. J. Brill, 1979). – Legföbb bírálója: Isaak Heinemann, “Wer veranlasste den Glaubenszwang der Makkabäerzeit?,” *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 82 (1938), pp. 145–172.
- ^{xliv} Carl R. Holladay, *Fragments from Hellenistic Jewish Authors*, III: *Aristobulus* (Pseudepigrapha Series, 13 / Texts and Translations, 39) (Atlanta: Scholars Press, 1995). – A. Yarbro Collins, “Aristobulus,” in: James H. Charlesworth, Ed., *The Old Testament Pseudepigrapha*, II (Garden City, NY: Doubleday & Co., 1985), pp. 831–836. – Nikolaus Walter, *Der Thorausleger Aristobulus. Untersuchungen zu seinen Fragmenten und zu pseudepigraphischen Resten der jüdischen hellenistischen Literatur* (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 86) (Berlin: Akademie Verlag, 1964).
- ^{xlv} Eberhard Nestle, “Der Greuel der Verwüstung. Dan. 9,27; 11,31; 12,11,” *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 4 (1884), p. 248; Otto Eissfeldt, “Ba’ alšamēm und Jahwe,” *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 57 (1939), pp. 1–31; új lenyomatban in: uő, *Kleine Schriften*, II (Tübingen: J. C. B. Mohr / Paul Siebeck, 1963), pp. 171–198.
- ^{xlvi} Bezalel Bar-Kochva, *Judas Maccabaeus: The Jewish Struggle against the Seleucids* (Cambridge: Cambridge University Press, 1989; 2002²).
- ^{xlvii} Kurt Galling, “Judäa, Galiläa und der Osten im Jahre 164/3 v. Chr.,” *Palästina-Jahrbuch*, 36 (1940), pp. 43–77.
- ^{xlviii} Thomas Fischer, *Seleukiden und Makkabäer. Beiträge zur Seleukidengeschichte und zu den politischen Ereignissen in Judäa während der 1. Hälfte des 2. Jahrtausends v. Chr.* (Bochum: Studienverlag N. Brockmeyer, 1980).
- ^{xlix} Jonas C. Greenfield, “Aramaic and Its Dialects,” in: H. H. Paper, Ed., *Jewish Languages: Themes and Variations* (Cambridge, MA: Association for Jewish Studies, 1978), pp. 29–43.
- ¹ Komoróczy Géza, “A héber és az arámi nyelv Dániel könyvében: héber nyelvi reneszánsz a Makkabeusok korában?,” in: Landeszman György & Deutsch Róbert, szerk., *Hetven év. Emlékkönyv Schweitzer József születésnapjára* (Budapest: Budapesti Zsidó Hitközség, 1992), pp. 101–108.
- ^{li} Otto Plöger, “Die Feldzüge der Seleukiden gegen den Makkabäer Judas,” *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins*, 74 (1958), pp. 158–188.
- ^{lii} Wolf Wirgin, “Judah Maccabee’s Embassy to Rome and the Jewish–Roman Treaty,” *Palestine Exploration Quarterly*, 101 (1969), pp. 15–20; Thérèse Liebmann-Frankfort, “Rome et le conflit judéo–syrien (164–161 avant notre ère),” *L’Antiquité Classique*, 38 (1969), pp. 101–120; Adalberto Giovannini & Helmut Müller, “Die Beziehungen zwischen Rom und den Juden im 2. Jh. v. Chr.,” *Museum Helveticum*, 28 (1971), pp. 156–171; Thomas Fischer, “Zu den Beziehungen zwischen Rom und den Juden im 2. Jahrhundert v. Chr.,” *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, 86 (1974), pp. 90–93; Dieter Timpe, “Der römische Vertrag mit den Juden von 161 v. Chr.,” *Chiron*, 4 (1974), pp. 133–152; Erich S. Gruen, “Rome and the Seleucids in the Aftermath of Pydna,” *Chiron*, 6 (1976), pp. 73–95; Thomas Fischer, “Rom und die Hasmonäer. Ein Überblick zu den politischen Beziehungen 164–37 v. Chr.,” *Gymnasium*, 88 (1981), pp. 139–150.
- ^{liii} Nahman Avigad, “A Bulla of Jonathan the High Priest,” *Israel Exploration Journal*, 25 (1975), pp. 8–12.
- ^{liv} Jochen G. Bunge, “Zur Geschichte und Chronologie des Untergangs der Oniaden und des Aufstiegs der Hasmonäer,” *Journal for the Study of Judaism*, 6 (1975), pp. 1–46.

-
- ^{lv} Ronny Reich, "Archaeological Evidence of the Jewish Population at Hasmonean Gezer", *Israel Exploration Journal*, 31 (1981), pp. 48–52.
- ^{lvi} Wolf Wirgin, "Simon Maccabeus' Embassy to Rome. Its Purpose and Outcome", *Palestine Exploration Quarterly*, 106 (1974), pp. 141–146.
- ^{lvii} Israel Lévi, "Les sources talmudiques de l'histoire juive. I: Alexandre Jannée et Simon ben Schétah. II: La rupture de Jannée avec les Pharisiens", *Revue des Études Juives*, 35 (1897), pp. 213–223.
- ^{lviii} Chaim Rabin, "Alexander Jannaeus and the Pharisees", *Journal of Semitic Studies*, 7 (1956), pp. 3–11.
- ^{lix} Moshe Stern, "Judaea and Her Neighbors in the Days of Alexander Jannaeus", *The Jerusalem Cathedra*, 1 (1981), pp. 22–46.
- ^{lx} Uriel Rappaport, "The Jews between Rome and Parthia", in: David H. French & Chris S. Lightfoot, Eds., *The Eastern Frontier of the Roman Empire: Proceedings of a Colloquium Held at Ankara in September 1988* (British Institute of Archaeology at Ankara. Monograph, 11 / British Archaeological Reports. International Series, 553) (Oxford, 1989), II, pp. 373–381.